

'בְּרִיךְ שְׁמִי': לתולדותיה של תפילה ארמית עלומה שנתגלגלה אל ספר ה'זוהר' ואל סידור התפילה

מאת

אבישי בר־אשר

התפילה הארמית 'ברוך שמי', הנאמרת בציבור בעת הוצאת ספר התורה – ושנהוג לזוהר את מקורה בספר ה'זוהר' – החלה להתפשט במנהגי התפילה במהלך המאה השבע עשרה. תפילה קצרה זו אינה מוכרת כלל מסידורי הגאונים והראשונים, ואין היא נזכרת בדיונים מימי הביניים בנוסחי התפילות. במחקרים שיוחדו בעבר לתולדות תפוצתה נתקבלה ההנחה שמקורה בספר ה'זוהר', ושמן נפוצה בהדרגה לקהלים רבים, עד שלבסוף נעתקה ונדפסה בסידורים. לפי השערה שהעלה אברהם ברלינר, 'ברוך שמי' – שעל שייכותה ל'זוהר' לא ערער – 'הונהגה לראשונה בתפילת יחיד באיטליה בשנת ש' [1540]', דהיינו זמן לא רב לפני ההדפסות הראשונות של ה'זוהר' בצפון איטליה (1558–1560); ואת ראשית תפוצתה תיארך לאזכורה בספר 'סדר היום' למשה נ' מכיר מעין זיתון (ליד צפת), שנדפס לראשונה בוונציה בשנת 1599.¹ השערה זו התקבלה בדרך כלל וכמעט כל ההערות שיוחדו עד כה במחקר לתפילת 'ברוך שמי' התמקדו בתולדות השתקעותה במקביל לתהליכי ההתקבלות וההתקדשות של ספר ה'זוהר' משעה שנדפס.²

* אני מודה לפרופ' מנחם קיסטר, ד"ר קטרינה ריגו, פרופ' יוסף יהלום, ד"ר פיטר לנרד, גב' בר בליניצקי, ד"ר אורי ספראי והקורא האלמוני מטעם המערכת על עצותיהם המועילות. מכון אהל דוד ששון שבירושלים העניק באדיבותו אישור לפרסום תצלום מכ"י 921 שבאוספו; המכון לכתבי יד מורחיים שבאקדמיה הרוסית בסנקט פטרבורג העניק אישור לפרסום קטעים ותצלומים מכ"י A 31 שבאוספו; הספרייה הלאומית של צרפת העניקה אישור לפרסום תצלום מכ"י heb. 597 שבאוצרותיה.

1 משה נ' מכיר, סדר היום, ונציה שנ"ט, דף כב ע"א. התפילה הובאה שם בשלמותה בציון 'וכתב הזוהר', אך ראוי לציין כי הנוסח שם אינו זהה לנוסח הנדפס בדפוס ה'זוהר' הראשונים. וראו: א' ברלינר, כתבים נבחרים, א, ירושלים תשכ"ט, עמ' 32.

2 לתיאור שלבים בתולדות תפוצתה של התפילה, שיבוצה בסידורים והשתקעות המנהג לאומרה מן המאה השש עשרה ואילך עיינו: A. I. Schechter, *Lectures on Jewish Liturgy*, Philadelphia, PA 1933, pp. 50-56 – שכטר הדגיש את תפקידו הבלעדי של האר"י בהתקבלות התפילה ובתפוצתה; י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם י' עמיר, ערך והשלים י' היינימן, תל אביב תשל"ב,

ואולם בניגוד להנחה הרווחת שמקורה של 'ברוך שמייה' בקטע קבלי-ליטורגי שניטל מספר ה'זוהר', ושהוכנס אל סידור התפילה, יוצע במאמר זה לתאר את ראשית התקבלותה בצורה הפוכה: תפילה ארמית (ולא קבלית) זו – ממקור אחר באה, ובזמן מאוחר שוקעה באופן מלאכותי בתוך דרשה ארמית ב'זוהר'. כפי שיתברר בהרחבה להלן, תפילת 'ברוך שמייה' מתועדת בשולי סידורים – באיטליה וגם במחוזות אחרים – זמן רב לפני אמצע המאה השש עשרה ובלא כל זיקה לספר ה'זוהר'. היא אף הודפסה בסידור תפילה מוקדם יותר – היא הופיעה בדפוס, בקונסטנטינופול, למעלה מעשרים שנה קודם להדפסת ה'זוהר', בלא ייחוס ל'זוהר' ובלא כל זיקה אחרת אליו.³ כמו כן אף שיבוצה המוקדם בסידור תפילה בציון זיקה לספר ה'זוהר' נעשה לא בסוף המאה השש עשרה ולא בידי מקובלי צפת, כי אם כבר באיטליה, זמן קצר לאחר ההדפסת הראשונה של ה'זוהר'.⁴

בחלקו הראשון של המאמר מתוארת חדירתה של תפילת 'ברוך שמייה' אל דפוס ספר ה'זוהר' בתיוכם של כתבי יד שלא נשתמרו בידינו, ומוצגים סממנים שונים לאופיו המלאכותי של

עמ' 148–149; י' יעקבסון, נתיב בינה: פרקי מבוא, פירושים ועיונים ב'סידור', ב, תל אביב תשל"ג, עמ' 213–214; א' שלומוביץ, 'ברוך שמייה דמארי עלמא', עדות, ו (תשמ"ט), עמ' כג–קלו; א"א צינורט, שולחן ערוך זוהר, ו, ירושלים תשנ"ד, עמ' עו–פ; ב"ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, א, בני ברק תשנ"ה, עמ' 158–186; י' פרנקל, 'תפלת ובקשת "ברוך שמייה"', ישרון, ב (תשנ"ו), עמ' תקנט–תקפ; מ' שפילמן, תפארת צבי על ספר זוהר, ו, ברוקלין תשס"ג, עמ' רטו–רכג; ב' הוס, כוזהר הרקיע: פרקים בתולדות התקבלות זוהר ובהבניית ערכו הסמלי, ירושלים תשס"ח, עמ' 248–249, 261.

וראו להלן הערה 83.

3 ככל הידוע לי שיבוצה המוקדם ביותר של 'ברוך שמייה' בסידור תפילה בציון הויקה לדפוס ה'זוהר' נקרה בסידור כמנהג בני רומא שנדפס בשנת 1572 בוונציה, דהיינו כסמיכות זמן ומקום להדפסת הראשונה של ה'זוהר' באיטליה ובלא קשר ידוע למקובלים שפעלו בצפת. ראו: סדר תפלות של כל השנה כמנהג קהלות בני רומא, ונציה של"ב; את הסידור הדפיס זואן די גארה. למיטב ידיעתי עותק של הסידור שמור בספריית אנג'ליקה ברומא (מספר מדף E.1.64). הסידור לא עמד לנגד עיניי, אולם בכ"י לונדון, מונטיפיורי 479, דף 52ב–53א, הביא המעתיק שני תרגומים שונים של תפילת 'ברוך שמייה' לעברית, ולגבי כל אחד מהם ציין כי את המקור הארמי שעליו הסתמך מצא גם בסידור הנזכר מוונציה של"ב (וכן כי נדפס בזוהר, ב, דף רו ע"א). על סידור זה ראו: א"מ הברמן ו' יודלוב, המדפיס זואן די גארה ורשימת ספרי בית דפוס: שכ"ד–ש"ע (1565–1610), ירושלים תשמ"ב, עמ' 9, סעיף 24; א"מ פיאטלי, 'נוספות לעניין המדפיס זואן די גארה', קרית ספר, סג (תש"ן–תשנ"א), עמ' 676, סעיף 3; הנ"ל, 'ביבליוגרפיה של מחזורים וסידורים כמנהג בני רומא', ר' בונפיל וא"מ פיאטלי (עורכים), קובץ מחקרים על מחזור בני רומא, ירושלים תשע"ב, עמ' 63, סעיף 24. על המגיהים בבית הדפוס של די גארה ראו: הברמן ויודלוב (שם), עמ' יד; ז' גריס, 'הדפוס כאמצעי קשר בין קהילות ישראל בתקופה הסמוכה לגירוש מספרד – הקדמה לעיון ודיון', דעת, 28 (תשנ"ב), עמ' 9. להדפסתה של 'ברוך שמייה' בסידורי תפילה ראו גם: R. Langer, 'Sinai, Zion and God in the Synagogue: Celebrating Torah in Ashkenaz', R. Langer and S. Fine (eds.), *Liturgy in the Life of the Synagogue: Studies in the History of Jewish Prayer*, Winona Lake (Ind.) 2005, p. 146 and note 65. לכתיבתה של תפילת ברוך שמייה בכתובות על גבי כותלי בתי כנסת במזרח אירופה ראו: ת' שדמי, 'הכתובות שעל קירות בתי הכנסת במזרח אירופה: מקורותיהן, משמעותן ותפקידן בעיצוב תפיסת החלל ועבודת הקודש', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"א, א, עמ' 62–63.

שיבוצה בין דרשות ארמיות ב'זוהר' לפרשת ויקהל. בחלק השני נדונים התעודות הקדומות לתפילה, שיבוציה בהקשרים ליטורגיים שונים, נוסחיה הנבדלים ותולדותיהם. בחלק השלישי מוצגות השערות באשר למקורותיה של התפילה ובייחוד למוצאם האפשרי של כמה ממרכיביה הייחודיים. בנספח מובאת אסופת נוסחים קדומים של התפילה, בחלוקה לענפי נוסח.

'ברִיךְ שְׁמִי' וספר ה'זוהר'

זיהויה השכיח של תפילת 'ברִיךְ שְׁמִי' עם ספר ה'זוהר' נובע מכך שלשונה הרווחת מבוססת על קטע שנדפס בין דרשות ה'זוהר' לפרשת ויקהל, קטע המופיע (בהבדלי נוסח) בכל טופסי ספר ה'זוהר' לזמן הדפוסים הראשונים במאה השש עשרה בצפון איטליה ועד ימינו. ואולם כפי שציין לאחרונה דניאל מט, קטע קצר זה חסר מכתבי היד הרבים של דרשות ה'זוהר' לוויקהל אשר קדמו לדפוס ונשתמרו לפנינו, ובכלל זה בייחוד כתבי יד מצפון איטליה שעשויים היו לעמוד לעיני ראשוני המדפיסים.⁵ האם רק מזלה של תפילת 'ברִיךְ שְׁמִי' גרם, ותעודות קדומות של ה'זוהר' שכללו אבדו כולן מאיתנו? ושמה על יסוד היעדרה מכתבי היד הקדומים הידועים כיום אפשר לשער שמוצאה אינו ב'זוהר' אלא במקור אחר? כפי שיתברר להלן, סימנים רבים מעידים כי תפילה זו נתגלגלה אל ספר ה'זוהר' ונשתקעה בו רק במועד מאוחר.⁶ בעזרת כמה עדויות יקרות ערך בכתבי יד נידחים שלא תוארו עד היום, אפשר לעמוד על שלבי המסירה הנעלמים ועל דרכי

5 D. C. Matt (trans.), *The Zohar: Pritzker Edition*, VI, Stanford, CA 2011, p. 175, n. 200. וראו את רשימת כתבי היד שנמנו שם, וביניהם כתבי היד הקדומים ביותר, שהופקו בסוף המאה הארבע עשרה באזור הביזנטי, בצד כתבי יד שנכתבו לאורך המאה השש עשרה במרחבים גיאוגרפיים שונים. בין היתר נרשם שם כ"י אוקספורד, בודליאנה Or. 574 (נויבאואר 1564), שבו 'מעט' מן הקטע 'ברִיךְ שְׁמִי' נוסף 'בידי מעתיק מאוחר'; ויש להעיר כי תוספת מאוחרת זו (בדף 316א) – שנרשמה בין השיטין ובשולי העמוד, ושכוללת רק את שורות הפתיחה של הקטע – היא הגהה על פי נוסח נדפס, כדרכו של המגיה לכל אורכו של כתב יד זה. לרשימת כתבי היד שהובאה שם יש להוסיף את התעודה החשובה בכ"י פריז, הספרייה הלאומית 781, héb. שהעתקתה הושלמה בכ"ח באדר רפ"ו (23 במרס 1526) בעיר פיזה בידי סופר ספרדי, יחיאל נסים בן שמואל (וראו דף 24א שם). עוד יצוין שקטע זה אינו מצוי באסופות קדומות יותר של דרשות 'זוהריות' (במקור או בתרגום) שתוארו לאחרונה. ראו: ד' אברמס, 'כתב היד הקדום ביותר של זוהר: כתב יד וטיקן 202 ebr. משנת 1300 לערך, הבאה בארמית בשם ר' שמעון בר יוחאי וההעתקות השונות של טקסטים זוהריים שבכתב היד', קבלה, לד (תשע"ו), עמ' 315–320; 'בן־הראש, 'מהדורה לנוסחים קדומים של האדרא זוטא ותרגום עברי לא ידוע מכתב יד וטיקן 226 שהועתק בשנת ה' ע"א', קבלה, לט (תשע"ו), עמ' 354–392. יש להעיר כי אסופת אלה אינן כוללות גם דבר מן המאמרים הסמוכים ל'ברִיךְ שְׁמִי' ב'זוהר' הנדפס לפרשת ויקהל. לרשימה עדכנית של כתבי היד הקדומים ביותר של ספר ה'זוהר' ראו עתה: א' בר־אשר, "'ספר הזוהר" הראשון מירושלים: כתבי יד קדומים של מדרשות "הזוהר" ודרשה בלתי ידועה מן ה"מדרש הנעלם" [?]', תרביץ, פד (תשע"ו), עמ' 590, הערה 78; עמ' 605, הערה 164. עדויות מאוחרות בכתבי יד מן המאה השש עשרה להכנסתו של הקטע הנדון לתוך הטקסט של ה'זוהר' תידונה להלן בסעיף הבא.

6 ההשערה שמאמר 'ברִיךְ שְׁמִי' נקבע ב'זוהר' בזמן מאוחר הועלתה בידי ברוך אפשטיין, על יסוד עיונו בלשון הייחודית 'לא על איניש רחיצנא ולא על בר אלהין'. וראו להלן הערה 76.

שיקועה של התפילה בנוסחי ה'זוהר' קודם לשרבובה אל הדפוסים הראשונים. באמצעות תעודות נוספות אפשר לזרוע מעט אור גם על ההקשר ההיסטורי שבו החלה תפילה זו לפוך, ואשר ממנו התגלגלה בסופו של דבר לכתבי יד של ה'זוהר' שזכרם אבד כמעט לחלוטין.

*

בדפוסים הראשונים של ספר ה'זוהר' קדם לנוסח התפילה 'ברוך שמייה' משפט פתיחה – שעל פי רוב לא הועתק עימה אל הסיפורים – וזו לשונו (על פי דפוס מנטובה שי"ט):⁷ 'אמר רבי שמעון⁸ כד מפקין ס"ת [ספר תורה] בצבור' [א] למקר' [י] ביה מתפתח' [אן] תרעי שמייה דרחמין ומעוררין את האהבה לעילא ואבעי ליה לבר נש למימ' [ר] ¹⁰ הכי'. ההקשר שבו מופיע הקטע בדפוסים הוא ביאור טעמיהם של מנהגי הוצאת ספר התורה בשבת (וכן בימים אחרים). לאחר הביאור הקבלי למנהג של הצבת ספר התורה על התיבה באות בדרשת ה'זוהר' בזו אחר זו כמה הנהגות הקשורות לקריאה בתורה, והקטע 'ברוך שמייה' מצוי בתווך בין שתיים מהן:

כד סליק ספר תורה לתמן כדין בעאן כל עמא לסדרא גרמייהו באימתא בדחילו ברתת בזיע כלא לתת' [א] ולכוונא לבייהו כמה דהשתא קיימין על טורא דסיני לקבלא אורייתא ויהון צייתין וירכון אודנייהו. ולית רשו לעמא ולא לאחרא למפתח פומיה באורייתא וכל שכן במלה אחרא אלא כלהו באימתא כמאן דלית ליה פומא והא אוקמוה דכתי' ובפתחו עמדו כל העם¹¹ ואזני כל העם אל ספר התורה.¹² > אמר רבי שמעון [...] ברוך שמייה דמארי עלמ' [א] [...] לטב ולחייך ולשלם. < ואסיר למקרי בספרא דאורייתא בר חד בלחודוי וכלא צייתין ושתקין בגין דישמעון מלין מפומיה כאילו קבילו לה ההיא שעתא מטורא דסיני וכו'.¹³

בכתבי היד של דרשות ה'זוהר' לוויקהל הקודמים לדפוס כתובות שתי ההנהגות ברצף אחד ובלא הקטע 'אמר רבי שמעון', ומעיון בהקשרן מתברר שקביעתו בתווך קטעה את הרצף הכרונולוגי של מנהגי הקהל בעת הקריאה בתורה. לכאורה היה על העורך או המסדר שקבע כאן את הקטע על 'ברוך שמייה' לשבצו קודם לכן ולא בין מנהגי הקריאה מספר התורה משעה שהונח על התיבה. דא עקא שגם בראשיתו של מאמר ה'זוהר' אין כל עיסוק במנהגים הקודמים לקריאה מן התיבה, כגון הוצאת ספר התורה.

7 והשוו: ספר הזוהר: שמות, קרימונה שי"ט, דף צג ע"א, עמ' שסט.

8 בדפוס קרימונה: 'אר"ש'.

9 פתיחת הקיצורים לפי נוסח 'לוית חן', מנטובה שי"ז (וראו על כך עוד להלן הערה 50). בדפוס קרימונה: 'מפתח'.

10 שם: 'לימא'.

11 נחמ' ח 5 (ושם: 'זכפתחו').

12 שם 3.

13 ספר ואלה שמות מהזוהר, ב, מנטובה שי"ט, דף רו ע"א.

א. בקטיעה זו השגיח כבר ר' משה בן יעקב קורדובירו (מת 1570) בפירושו לחטיבות אלה ב'זוהר' בספרו 'אור יקר', בְּדִיוֹן פּרשני שנכתב בצפת ככל הנראה בראשית שנות השישים של המאה השש עשרה.¹⁴ ספרו רחב ההיקף של קורדובירו הוא מקור בלתי נדלה להערות בתחום ביקורת הטקסט והנוסח של ספר ה'זוהר', שחשיבותן מרובה גם משום שנוסדו על השוואה נמרצת של נוסחים שונים בכתיב היד ולעיתים גם על עיון ביקורתי (וחלוצי) בהכרעות המדפיסים בדפוס ה'זוהר' הראשונים, שהופיעו בצפון איטליה בימי חייו.¹⁵ במקרה דידן הביא קורדובירו את נוסח הפנים של דרשות ה'זוהר' בלא הקטע על 'כריך שמי' ('אמר רבי שמעון וכו'), אך העתיקו בגוף ביאורו בלוויית ההערה 'ויש גורסין כאן ממרא זו ואינה מן הענין'.¹⁶ הגרסה שהעתיק קורדובירו מתאימה לנוסח דפוס מנטובה שי"ט של ספר ה'זוהר', ולאחר העתקתה הוא שב וציין: 'וכשתדקדק בה תמצא שאינה מן הענין, וברוב הספרים אינה אלא שנעתקה ממקום אחר, שאין דרך ר' יצחק בכל דבריו לקרוא לרבי שמעון שמעון אלא בוצינא קדישא, וכן הזכירו שני פעמים לעיל והיאך יאמר כאן אמר ר' שמעון אלא ודאי הפסיקו הענין והעתיקוהו ואין ראוי, ועניינה אבאר בחלק תפלה למשה'.¹⁷ קורדובירו היטיב אפוא להשגיח בקטיעת רצף הדברים כתוצאה ממיקומו החריג של הקטע, חריגה שהתבטאה לדבריו בצרימה הסגנונית שבהבאת מאמר משם ר' שמעון בתוך דרשה ארוכה שהדובר הראשי בה הוא ר' יצחק.¹⁸ עם זאת דומה שקורדובירו לא ערער על עצם שייכותו של הקטע לספרות ה'זוהר', והטעם לפגם שמצא היה רק בשילובו המלאכותי בין דרשות ויקהל.¹⁹ עובדה זו מסתברת מהשוואת ביאורו כאן לדרכו בביקורת הנוסח במקומות רבים ב'אור יקר', שבהם לא היסס לפסול משפטים וגם קטעים שלמים בטענה שהם 'הגהה מבחוץ ואינם מכלל דברי הזוהר' אלא שגגת מעתיקים.²⁰ לעומת זאת במקרה שלפנינו

14 לתארוך זמן כתיבתם של החלקים השונים ב'אור יקר' ראו: י' קדרי, 'המלאכים בקבלת ר' משה קורדובירו', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ה, עמ' 47–49.

15 עד היום לא נדונו הערות אלה וערכן לביקורת ה'זוהר' באופן מקיף ומסודר, והן מחכות לגואל. לחשיבותו של מפעל הביאור והכינוס של קורדובירו לחקר התגבשות הטקסט של ספר ה'זוהר' עיינו: D. Abrams, *Kabbalistic Manuscripts and Textual Theory: Methodologies of Textual Scholarship and Editorial Practice in the Study of Jewish Mysticism*², Jerusalem and Los Angeles 2013, pp. 245–257; וראו גם: הוס, כוזהר הרקיע (לעיל הערה 2), עמ' 114–115.

16 ספר זוהר עם פירוש אור יקר, יא, ירושלים תשמ"א, עמ' נ [ההדגשה שלי]. הערתו זו של קורדובירו הובאה בתמצית בפירוש של ר' אברהם אזולאי לספר ה'זוהר'. ראו: אור החמה, ב, פרמישל תרנ"ז, דף רכ ט"ג.

17 ספר זוהר עם פירוש אור יקר (שם), שם.

18 כוונתו של קורדובירו לכל הקטע המופיע בוזהר, ב, דף רג ע"א – רט ע"א, ושנעתק ב'אור יקר' בסימן אחד (ויקהל, סימן ג; ספר זוהר עם פירוש אור יקר [שם], עמ' לו–סב); בראשו פתיחתא של ר' יצחק.

19 והשוו לעומת זאת: מט, זוהר (לעיל הערה 5); לטענת ראה קורדובירו בקטע זה תוספת ל'זוהר' ולא רק למאמר בוויקהל.

20 'והיינו שהגיה בו אחד מן החכמים שהבין דבר מתוך דבר והגיהו מבחוץ, והמעתיקים העתיקוהו בתוך הגירסא, וענין זה יבחן מתוך הלשון בעצמו, ויבחן על ידי שינויי הנוסחאות בספרים וכמוהו רבים' (ספר תיקוני זוהר עם פירוש אור יקר, ב, ירושלים תשל"ג, עמ' קלד). קורדובירו הסביר שיגאות מסוג זה בפגמותיו ושבריריותן

קורדובירו אומנם הסתייג ממיקומו המוטעה של הקטע, אך בלא שהטיל דופי בעצם שייכותו לדרשות ה'זוהר', וכפי שציין על אתר בפירושו, הוא אף ביאר אותו ב'תפלה למשה', הוא פירשו לתפילות.

ואכן ב'תפלה למשה', שנחתם לפני שנת שי"ד (1553)²¹ – ושנותר בכתבי יד במשך מאות בשנים עד להדפסתו בסוף המאה התשע עשרה, בסידור תפילה – ביאר קורדובירו בקצרה את ראשיתה של תפילת 'ברוך שמייה'.²² תחילה עיבד בלשון חופשית את משפט הפתיחה – הקודם לתפילה – על אודות פתיחת שערי הרחמים והתעוררות האהבה בעת הוצאת ספרי התורה, וכתב: 'וכיון שמוצי' [אינ] ס' [נת כל העולם מתמלא רחמים, ובעת עליית הספר לתיבה 'או רחמי' [נ] העליוני' [ם] מתעוררים בכל העולמו' [ת]'.²³ אחר כך פירש את משפט הפתיחה של הברכה עצמה כתפילה תיאורגית, שבה המתפלל מברך תחילה את הספירות העליונות חכמה ובינה; לאחר מכן הוא 'מושך הברכה לת' [פאר] ת ולמלכ' [ות], שהחיבור ביניהן מתעורר באמצעות סדרי הקריאה בתורה המתפרשים כפעולות ארוטיות ומיניות;²⁴ ולבסוף הוא שב ומברך את הספירות העליונות כתר עליון, חכמה ובינה.²⁵ מבחינת מטבעות התפילה מעניין לציין כי ב'תפלה למשה' משתקף נוסח שונה מנוסח דפוסי ה'זוהר' הראשונים, שהעתיק קורדובירו ב'אור יקר' – כאן הלשון היא

הטקסטואליות של דרשות ה'זוהר' על התורה, תכונות העולות בקנה אחד עם המסורות שהילכו בימיו על אופני התגלותו של ה'זוהר' קטעים קטעים. וראו בייחוד המסורת על גילוי ה'זוהר' שהביא קורדובירו, ספר תיקוני זוהר עם פירוש אור יקר (שם), עמ' קד. ועיינו על כך: ר' אליאור, 'מקובלי דרעה', פעמים, 24 (תשמ"ה), עמ' 36–38; ב' זק, בשערי הקבלה של רבי משה קורדובירו, ירושלים תשנ"ה, עמ' 39. והשוו: ספר תיקוני זוהר עם פירוש אור יקר, א, ירושלים תשל"ב, עמ' כד. וראו גם על מלאכתם של סופרי ה'זוהר' הקדמונים שהיו מעתיקים העניין 'מפי הדורש' ונקטו אמצעים של קצרות: שם, ב, עמ' צח; וכן על בעיות הסדר שמצא קורדובירו בדפוס 'תקוני זוהר': שם, עמ' פא. ועיינו: זק, בשערי הקבלה (שם).

21 במועד זה כבר היה הספר מונח לפני שלמה אלקבץ. וראו: י' גולדברג, גנוי יהודה, ב, [ניו יורק] תשע"ג, עמ' לג, הערה סג.

22 סדור תפלה כמנהג ספרד, א, עם פירוש תפלה למשה, פרמישל תרנ"ב, דף קלה ע"ב – קלו ע"א.

23 כ"י מנטובה, הקהילה 131, דף 136א.

24 מילות ההקדמה הקבלית שנוספו ל'ברוך שמייה' – 'מתפתחין תרעי שמייה דרחמין ומעוררין את האהבה לעילא' – שימשו אצל קורדובירו רקע לפירוש טעמי פתיחת ההיכל. פתיחת דלתות ההיכל תוארה בדימויים ארוטיים של פתיחת שפתי הרחם (שהן הספירות נצח והוד), ומן הרחם (ספירת בינה) יוצא ספר התורה, המתאים לספירה תפארת. אחר כך בנטילת התורה בין שתי הזרועות מתדמה הנושא את התורה למלכות האוחזת בתפארת, 'דהיינו שתי שדים חסד וגבורה שבו [...] ואותם הנושקים מדביקים רוח ברוח נשיקה אחר חיבוק, ואחר שניהם הקריאה הזווג בסוד הוראת פני הכתב להכלל במיין נוקבין שאחר החיבוק והנשיקה, ואחר הקריאה מיין דוכרין' (תפלה למשה [לעיל הערה 22]), א, דף קלו ע"א; מתוקן על פי כ"י מנטובה 131, דף 136א–ב; ובעניין זה ראה גם: א' ספראי, "עבודה שבלב" בקבלת המאה השש עשרה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשע"ו 2016, עמ' 282–284. דימויים ארוטיים לפתיחת ההיכל – וכן לפתיחת תיק ספר התורה – כפעולה של בקיעה, שבה יוצא ומתגלה הזכר מתוך הנקבה, ראו גם: ר' חיים ויטאל, שער הכונות, א (כל כתבי האר"י, ח), ירושלים תשמ"ח, עמ' שטו. מאוחר יותר הוסמכו יאורים אלה לפרשנות ל'ברוך שמייה'. ראו למשל: פרי עץ חיים (כל כתבי האר"י, יג), ירושלים תש"ם, עמ' שב.

25 'ברוך כתרך כתר עליון ואתרך חכמ' ובינה מקום לכתר' (כ"י מנטובה 131, דף 136א–ב).

'ברִיךְ יְהֵא שְׁמִיָּה דְמֵאֲרִי עֲלֵמָא'²⁶ כפי שיתברר להלן, מטבע זו משתקפת בנוסח הקדום של תפילה זו, שנבדל הרבה מנוסחה שבדפוס ה'זוהר', ומי יודע אם הלכה למעשה לא הכיר ואף קרא קורדובירו גם נוסח של תפילה זו שהיה שונה מן הנוסח שהעתיק ב'אור יקר'.
מכל מקום להכרעתו הביקורתית של קורדובירו בדבר מיקומה השגוי של 'ברִיךְ שְׁמִיָּה' בפרשת ויקהל הייתה כמדומה גם משמעות ריטואלית. מפירושו לתפילה זו עולה כי הוא לא הבחין בין אמירתה בשבתות או במועדים מיוחדים אחרים ובין קריאתה בטרם הוצאת ספר התורה בימי חול. כידוע בגוף התפילה אין כל רמז להבחנה בין מועדים שונים, אך למרות זאת בעלי קבלה אחרים בני זמנו שפעלו בצפת הנהיגוה בשבתות בלבד.²⁷ מפורסמת בייחוד עדותו של ר' חיים ויטאל (מת 1620) על אודות מנהגו של ר' יצחק לוריא (האר"י): 'מורי ז"ל היה נוהג וזוהר בכל יום שבת בשחרית בעת הוצאת ס"ת מן ההיכל לומר אותו הנוסח הכתוב בס"ה בפרשת ויקהל והוא "ברִיךְ שְׁמִיָּה דְמֵאֲרִי עֲלֵמָא" וכו'.²⁸ כפי שהעיר כבר ר' יעקב צמח (תלמיד בנו של ויטאל; מת 1667) בהגותו על שמועה זו, סביר להניח שהיסוד הפרשני להגבלת תפילה זו לשבת בלבד היה הישענות על הקשרה הטקסטואלי המקובל בנוסחי הדפוס, דהיינו דרשות ה'זוהר' לוויקהל, העוסקות כולן בטעמי הנהגות השבת.²⁹ לעומת זאת קורדובירו, שמתוך ביקורת הנוסח שלו בא

26 שם, דף 136א.

27 לקביעתה בתפילת מנחה של שבת דווקא עיינו בדברי ר' משה זכות, אגרות הרמ"ז, ליורנו תר"ם, דף י ע"ב. לתולדות הדיון ההלכתי במועדים לאמירת 'ברִיךְ שְׁמִיָּה' ראו בייחוד: מ"י וינשטוק, סידור הגאונים והמקובלים והחסידים, ח, ירושלים תשל"ד, עמ' עה-עז; שלומוביץ, ברִיךְ שְׁמִיָּה (לעיל הערה 2), עמ' קכד-קכט; צינורט, שולחן ערוך (לעיל הערה 2), עמ' עז-עז; המבורגר, שורשי מנהג אשכנז (לעיל הערה 2), עמ' 177-180; פרנקל, תפילת ובקשת (לעיל הערה 2), עמ' תקסד-תקע; שפילמן, תפארת צבי (לעיל הערה 2), עמ' רטו-ריט; וכן ראו: מ' חלמיש, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן תש"ס, עמ' 122, 289; הנ"ל, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו, עמ' 403-405.

28 שער הכונות, ב (כל כתבי האר"י, ט), ירושלים תשמ"ח, עמ' צב; בפירושו של ר' אברהם אזולאי ל'זוהר' יחס לוויטאל ביאר קצר למשפט שהוקדם ב'זוהר' לנוסח 'ברִיךְ שְׁמִיָּה': 'אר"ש כד מפיק ס"ת וגומר הענין כי בעת שפותחין שערי ההיכל ליקח ס"ת וגם למעלה או נפתחים תרעי שמיא הם שערי היכל הששי אל ת"ת [פאר]ת הנק' [ראת] שמים לקחת תורה שבכתב היא בינה כנ"ל נקראים שערי הרחמים ואו מתעוררה אהבה למעלה ולכן היא עת רצון ולכן יסדר האדם תפלה זו' (אור החמה [לעיל הערה 16], דף רכ ט"ד). והשוו פירושו של קורדובירו הנזכר לעיל ליד הערה 24. וכן השוו פירושו של ר' משה בן מימון אלבו, היכל הקדש, עם הגהות ר' אהרן הסבעוני, אמסטרדם תי"ג, דף כא ט"ג.

29 צמח כתב: 'וכן נראה מלשון זוהר שם דקאמר רוא דס"ת וכו' דיומא דא וכו' אח"כ דר"ו [דף ר"ו] קאמר ברִיךְ שְׁמִיָּה משמע שאין לאומרו כ"א [כי אם] ביום שבת' (פרי עץ חיים, א, ירושלים תש"ם, עמ' שב, הגהה א) על פי הגהת צמח לספר נגיד ומצוה, לובלין תרס"א, דף כה ע"א]. וכך מסתבר גם מדברי בנו של ויטאל, ר' שמואל, שחרג ממנהג אביו ונהג לומר 'ברִיךְ שְׁמִיָּה' גם בימי חול: על מנהגו שלו קבע שהוא 'כפשיטות הוזהר' [הזוהר הקדוש] – שהרי הקטע גופו אינו מזכיר הבחנה בין מועדים שונים – אך הודה שמצד הקשרו של הקטע 'יש לומר שלא דיבר הרשב"י ז"ל כי אם בתפילות דשבת'; דברי שמואל ויטאל נדפסו בידי ש' הלל (עורך), קובץ מן הגנונים, ג, ירושלים תשע"ד, עמ' קנא-קנב. בהנהגות האר"י מאת תלמידו ר' יהודה משען, שנרשמו בידי ר' חביב קומאג'י, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 539^o28, דף 13א, נזכר 'וטוב לומר בעת שמוציאין

לעקור – בדין – את המאמר ממקומו המלאכותי בדפוס ה'זוהר', מנע בכך הלכה למעשה את הגבלתו הריטואלית של מנהג אמירת 'ברוך שמי' לשבת ולמועדים בלבד, כפי שאירע מאוחר יותר משעה שנשתקע מקומה בין דרשות השבת שב'זוהר' ויקהל.

ב. חכם אחר שהעיר הערה רבת ערך על מיקומה התמוה של תפילת 'ברוך שמי' בנוסחי ה'זוהר' שבדפוס הוא ר' ישראל משה חזן (מת 1863). בהערותיו הביקורתיות על שו"ת החשודים בזיופים קבליים באוסף תשובות הגאונים 'שערי תשובה', הערות שנכתבו בקורפו בשנות החמישים של המאה התשע עשרה, ציין חזן את ההקבלות בין סימן כו ב'שערי תשובה' (על מנהגי השמיעה והשתיקה מזמן פתיחת ספר התורה)³⁰ ובין רצף הדרשות באותו נושא ב'זוהר' ויקהל (ב, דף רו ע"א).³¹ בציון הקבלות אלה רמז חזן לראיה לאי מקוריותו של הסימן, שאת נוסחו המקורי והמהימן הכיר מכתב יד של תשובות הגאונים שהיה ברשותו;³² ואגב אורחא ציין במאמר מוסגר כי הקטע 'ברוך שמי' קוטע מבחינה ספרותית את רצף העניינים בדרשה המקבילה ב'זוהר'.³³ חשיבות דבריו של חזן אינה מתמצה בראיה הספרותית הנוספת למקומה המלאכותי של 'ברוך שמי' בטקסט שב'זוהר', אלא יש לה משמעות רחבה לביורור הרקע להיווצרותן של הדרשות על מנהגי השבת ב'זוהר' ויקהל. כפי שהצעתי במקום אחר, המאמרים שנקבצו בזוהר, ב, דף רג ע"א – רט ע"א, והקשורים ביחוד לשבת, לתפילותיה ולמוצאי השבת, נוצרו לאור מפגש עם מנהגים וכנראה גם מתוך בירור ופולמוס עם קובצי מנהג ותפילות מצרפת, מפרובנס ומאשכנז.³⁴ ענף מקביל לפולמוס זה היה עריכתן של תשובות גאונים – או יצירה פסידו-אפיגרפית של תשובות חדשות – באותם נושאים, תוך עימות והכרעה בין מנהגים שונים ושיתלת טעמים

ס"ת בריך יהא שמייה דמארי עלמא' בלא הבחנה בין ימות החול לשבת. וראו גם הערת ר' חיים יוסף דוד אולאי (החיד"א), 'נצוצי אורות' על זוהר, ב, דף רו ע"א.

30 שערי תשובה, לייפציג תרי"ח, דף ג ע"ב. נדפס לראשונה בכריכה אחת עם ספר 'נהרות דמשק' וספר 'בן מש"ק' לר' שלמה בן אברהם קאמונדו: ספר שו"ת הגאונים (שערי תשובה), סלוניקי תקס"ב.

31 י"מ חזן, ספר תשובות הגאונים עם הגהות איי הי"ם, ליורנו תרכ"ט, דף יא ע"ב. על הקבלה זו העיר גם ד' לוריא, קדמות ספר הזוהר, ורשה תרמ"ז, דף כ ע"ב (החיבור נדפס לראשונה בקניגסברג תרט"ז). לוריא ראה באוסף 'שערי תשובה' כולו קובץ תשובות מקוריות של הגאונים, וביקש למצוא בהן הוכחות לקדמותו של ספר ה'זוהר'.

32 כ"י ביבאנטי (עתה כ"י ניו יורק, להמן 48 NL), עמ' 104. לניתוח דרכי העיבוד של סימן זה מתוך תשובת הגאונים המקורית ראו: נ' דנציג, 'תשובות הגאונים "שערי תשובה" ו"שו"ת מן השמים"', תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 44–45.

33 'שוב דקדקתי בלשון הזוה"ק פ' ויקהל הנז' דר"ו ע"א ומד"ה כד סליק ס"ת לתמן עד ואוני העם אל סה"ת (ומפסיק בענין בריך שמייה) ומד"ה ואסור למקרי בספרא דאורייתא בר חד בלחודו עד סוף הדיבור הוא כולו הילוך אחד עם תשו' שלפנינו דבר פלא והמבקר ישפוט' (חזן, תשובות הגאונים [לעיל הערה 31]).

34 להקבלות שלמות לפולמוס המנהגים שביחידה זו ב'זוהר' ויקהל המצויות בחיבורים אנונימיים מאת ר' משה די לאון ראו: א' בר-אשר, 'קבלה ומנהג: תשובות הגאונים ומדרשות ה"קדמונים" בפולמוס המנהגים ב'זוהר' ובסביבתו הספרותית, תרביץ, פד (תשע"ו), עמ' 195–263, ביחוד עמ' 258–259.

קבליים למנהגים קיימים.³⁵ בירור הרקע הפולמוסי לכתבתה של יחידה זו ב'זוהר' עשוי לשמש ראיה ספרותית נוספת לאי שייכותו של מאמר 'ברוך שמייה' לרצף האחיד של היחידה על מנהגי השבת והתפילה ב'זוהר' ויקהל – המאמר אינו משתלב לא ברצף הענייני ולא בשיח הפולמוס עם מנהגים. במילים אחרות, בניגוד ליתר מנהגי התפילה והקריאה בתורה ברצף דרשות זה, שמקורם בספרות המנהגים שנפוצה במאה השלוש עשרה בספרד, ושזכו כולם להטעמה קבלית ב'זוהר', לקריאת תפילה או ברכה סמוך להוצאת ספר התורה אין שורש מוכר בספרות זו, ובקטע על 'ברוך שמייה' גם אין כל ביטוי לטעמים קבליים.

ג. הערה ביקורתית אחרת – אף כי בלא ערעור על מקוריותו של הקטע 'ברוך שמייה' ברצף הדרשות לוויקהל – ניסח ר' יוסף חיים מבגדאד (הבן איש חי; מת 1909) בתוך דיון הלכתי במועדי אמירת 'ברוך שמייה'.³⁶ הוא יצא לערער – להלכה אך לא למעשה – על הטענה שנוכרה לעיל, שהקשרו של הקטע ברצף דרשות על מנהגי השבת מוביל כביכול אל המסקנה שגם אמירת 'ברוך שמייה' מוגבלת לשבת בלבד, ואגב כך כתב: 'דענין זה של אמירת ברוך אמרו ר"ש [רבי שמעון] בפ"ע [בפני עצמו] על הוצאת ס"ת ולא אמרו עם אותם הלכות ואזהרות דנקיט לעיל בדף ר"ה ע"ב ובדף ר"ו ע"א אלא זו ברייתא בפ"ע [בפני עצמה] היא וכתבה מסדר זוהר עם דברים ועניינים של ס"ת דנקיט כאן'.³⁷ רוצה לומר, הבן איש חי לא רק היטיב להבחין בזרותו ובהיבדלותו של מאמר 'ברוך שמייה' בהקשרו הספרותי ב'זוהר' ובייחוד בהיבדלותו מרצף ההנהגות שלפניו ולאחרי, אלא אף ביקש לזהותו כיחידת טקסט נבדלת שמוקמה ב'זוהר' באופן מלאכותי, ומתוך כך גם יצא לעקור מסורת פרשנית לוריאנית שקנתה לה שבייתה.

ד. ביקורת חשובה נוספת, שהתמקדה בלשונותיה של התפילה, ניסח דוד ניימרק בספרו העברי 'תולדות הפילוסופיה בישראל' (1921). ניימרק הביא את הקטע 'ברוך שמייה' כדוגמה למאמר ב'זוהר' 'העוסק בעיקרי היהדות הפילוסופיים בלי שום סקור-עין לתורות הקבלה [...]. שמשוּבֵּץ הוא לתוך מסגרת קבלית על-ידי פתיחה או סיום במובן הקבלה, וגלוי הוא שמעיקרם

35 למשל באשר להוראה שב'זוהר' ויקהל (הסמוכה בדפוס ל'ברוך שמייה') ולית רשו לעמא ולא לאחרא למפתח פומיה באורייתא וכל שכן במלה אחרא [...] והא אוקמוה דכתי' [...] 'ואזני כל העם אל ספר התורה', נשמרו לפנינו הקבלות הן בשו"תים המזויפים ב'שערי תשובה' (סימן כו), הן בתוספות לא מקוריות ל'שאלות ותשובות מן השמים'. ראו: ר' יעקב ממרויש, שאלות ותשובות מן השמים, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשי"ז, עמ' פו, סעיף עח, ועיינו הערות המהדיר שם. לאור ציוניו של המהדיר מרגליות העיר תא-שמע על זיקתן הברורה של חלק מן התוספות האלה לעניינים שנדונו באוסף 'שערי תשובה' ולעיתים לתשובות 'מזויפות' באוסף זה. ראו: י"מ תא-שמע, "שאלות ותשובות מן השמים" – הקובץ ותוספותיו, תרביץ, נו (תשמ"ח), עמ' 53–56; בראש, קבלה ומנהג (שם), עמ' 235–242, בייחוד הערה 215. עדות מפורסמת להתמודדותם של בעלי הלכה עם מנהג זה ב'זוהר' שמורה בדברי ר' יוסף קארו, בית יוסף על הטור, אורח חיים, סימן קמא, שעצמת את האמור ב'זוהר' בוויקהל עם דברי הפוסקים. ראו בעניין זה דיונו של דלמדגו: ר' יוסף שלמה רופא (היש"ר) מקנדיה, מצרף לחכמה, אודסה תרכ"ה, דף לח ע"ב – לט ע"א.

36 ר' יוסף חיים, קונטרס 'סוד ישרים', סי' ה, הנ"ל, ספר רב פעלים, ג, ירושלים תרס"ה, דף ו ט"א–ט"ד [מספור שני].

37 שם ט"ג.

דברי המאמר לא היה להם שום מגע את עיקרי הקבלה.³⁸ בדבריו לא ערער אפוא ניימרק על שייכותו של הקטע לספר ה'זוהר', אך ביקש לסווגו לחלק 'האגדי-פילוסופי' של הספר כהגדרתו וכשיטתו.³⁹

הערותיהם הטקסטואליות של קורדובירו, חזן, הבן איש חי וניימרק תורמות לניתוח הטקסטואלי והספרותי של הקטע 'ברוך שמייה', ניתוח המצביע על חריגותו וזרותו של הקטע בהקשר הטקסטואלי שבו נדפס בדפוס ה'זוהר'. אומנם מחברים אלה נמנעו – לפחות כלפי חוץ – מפסילה גורפת של שייכותו של הקטע לספרות ה'זוהר', אך הערותיהם מצטרפות לנוסחיהם של כל כתיבי היד הקדומים של ספר ה'זוהר' או חלקיו אשר הגיעו לידינו, ושכולם אינן זכר למאמר זה.

על זאת יש להוסיף כי בנוסחה של תפילת 'ברוך שמייה' כמות שהיא מוכרת מדפוס ה'זוהר' מצויות כמה לשונות חריגות שהן סימנים ברורים לזרותו של הקטע השלם, 'אמר רבי שמעון כד מפקין ס'ת' וכו', לא רק להקשר שבו הוא נטוע בנוסח שהגיע לדפוס אלא ללשון ה'זוהר' בכלל.⁴⁰ למעשה כמעט כל הביטויים הארמיים הייחודיים לנוסח הרווח של תפילה זו אינם נקרים במקומות אחרים ב'זוהר'. והנה הדוגמאות העיקריות: הצורה הייחודית 'כתרך' (כתר + כינוי קניין חבור) אינה נשנית עוד בשום מקום בלשון ה'זוהר'; מונחי המפתח 'פורקן ימינך' ו'בר אלהין' אינם נזכרים עוד בשום מקום בספרות זו;⁴¹ הפועל 'סמך' מורה בלשון ה'זוהר' על קרבת מקום ולא על הישענות במונח מופשט כמו ב'ברוך שמייה'; ואף הצירוף 'שמייה דמארי עלמא' אינו מוכר ב'זוהר', שנכתב בו לעיתים נדירות 'שמייה דקודשא בריך הוא'. אפשר היה לתרץ בדוחק חלק מן הצירופים היחידאיים הללו בייחודו הסוגתי של הקטע כלשון תפילה, ועוד יתברר להלן שחלקם צמחו מתוך שיבושי לשון ברורים, אלא שבכך קשה להטעים גם את החריגות מן הדקדוק ומאוצר המילים הרווח בארמית של ה'זוהר': המילה 'משאלין' – שהיא תרגום ארמי של הצורה העברית 'משאלות' – אינה משמשת באוצר המילים של ה'זוהר'; הצורה 'בית מקדשך', הנדמית אף היא כצורה עברית, אינה מתאימה כלל ללשון ה'זוהר', שבה הצירוף המתבקש הוא 'בי מקדשא', ולעולם לא בתוספת כינוי קניין חבור; הצירוף הפועלי 'למרחם עלי', שמשמעותו בתפילה: לרחם עלי, זר מאוד ללשון ה'זוהר', שבה – בעקבות התרגומים הארמיים – שם הפועל 'למרחם' יבוא

38 ד' ניימרק, תולדות הפילוסופיה בישראל, א, ניו יורק, ורשה ומוסקוה תרפ"א, עמ' 240. דיון זה נכלל בהרחבות שנוספו בתרגום העברי על המקור בגרמנית (D. Neumark, *Geschichte der jüdischen Philosophie des Mittelalters*, I-III, Berlin 1907-1928).

39 וראו להלן הערה 45.

40 לניתוח כמה מלשונותיה של התפילה הארמית בדפוס ה'זוהר' בהשוואה לנוסחים שנדפסו בסידורים ראו בייחוד הערותיו של ר' יעקב עמרון, לוח ארש, אלטונה תקכ"ט, דף מה ע"א – מז ע"א. וכן עיינו: י' יטלש, מבוא הלשון, פראג תקע"ג, דף [לו ע"א – ע"ב].

41 ואף לא הפסוק בדנ' ג 25, שמופיע בו הצירוף 'לבר אלהין'.

לעולם במשמעות לאהוב/לאהבה ובתוספת כינוי המושא הפרוד ל' ולא 'על';⁴² ובדומה תחת 'יתי' צריך להיות בלשון ה'זוהר': 'לי'.

אומנם חלקיו של ה'זוהר' – כפי שהוא מוכר מן הדפוסים – אינם עשויים מעור אחד, וגם לשונם כוללת הבדלים רבים, צורות יחידאיות ושלל יוצאים מן הכלל. עם זאת צירוף כה מגוון של סטיות מן הלשון הרווחת והשגורה בקטע כה קצר מחזק את המסקנה המסתברת שהיחידה 'כריך שמי' כולה זרה לא רק ללשון הדרשות שביניהן השתרבבה בפרשת ויקהל, אלא באופן כללי ללשונו או ללשונויותיו של ספר ה'זוהר'. כפי שיתברר בפרוטרוט להלן, חלק מן הלשונויות החריגות האלה הגיע ממקורות חיצוניים לספר ה'זוהר', ומסתבר כי חלקן נולדו מתוך שיבושי לשון של קוראים ומגיחים שלא עמדו על משמעותם של ביטויים נדירים שהיו לפנייהם במקור – ואשר על כל פנים גם בצורתם המקורית אין הם מתאימים לדרכי הלשון הארמית של ה'זוהר'.

זרותה של הברכה ל'זוהר' ניכרת גם בתוכנה – אין בה שום מושג קבלי-תיאוסופי ייחודי ולא דימוי אחד או תבנית אחת שאפשר לפרשם לפי הלשון וסמלי הספירות השכיחים ב'זוהר'.⁴³ לא בכדי בשניים מן הפירושים הקבליים הקדומים ביותר לתפילה זו שהגיעו לידינו, האחד מאת קורדובירו והשני שיוחס לוויטאל, טרחו המפרשים כמה טרחות בפענוח שורת הקישור – שלשונה כמו-קבלית – אשר הוקדמה לתפילה זו בנוסח המוכר מן הדפוס: 'אמר ר' שמעון כד מפקין ס'ת בצבור' למקר' ביה מתפתח' תרעי שמייא דרחמין ומעוררין את האהבה לעילא ואבעי ליה לבר נש למימ' הכי'.⁴⁴ אלא שגם במשפט הקדמה זה יש ביטויים חריגים, כגון 'תרעי שמייא דרחמין', שאין לו אח ורע ב'זוהר'; שימוש הלשון 'אבעי ליה לבר נש' – תחת בעי/לבעי/מבעי – שאינו תואם את מערכת הפועל הארמית השכיחה ב'זוהר'; ומעל לכול צירוף תמוה בלשון כלאיים עברית-ארמית: 'ומעוררין את האהבה לעילא'. מאפיינים ייחודיים אלה מחשידים את משפט ההקדמה כולו כתוספת מאוחרת ולא מקורית, שהודבקה בראש הקטע, ביד לא מיומנת, כדי לשוות לקטע כולו אופי קבלי באמצעות שיבוץ הרעיונות על פתיחת השערים והתעוררות האהבה העליזנה.⁴⁵ על כך מיתוסף ייחוסו של המשפט כולו לר' שמעון, שכאמור כבר קורדובירו העיר על חריגותו – ולמעשה יש להניח שתוספת זו היא שגרמה (או לפחות תרמה) בסופו של דבר לזיהויו של הקטע כולו כטקסט 'זוהר' ולבסוף לשרבובו בין השיטין בדרשת 'זוהר' קיימת,⁴⁶ שכן כאמור לכל אורכה של התפילה עצמה אין שום רעיון או מונח המתאים לעולם המושגים

42 לעומת זאת 'לרחם על' מתורגם בארמית של ה'זוהר': 'לרחמא על' (אולי בעקבות התרגום המיוחס ליונתן).

43 והשוו הערותיהם של נימרק, תולדות (לעיל הערה 38), עמ' 240–241; שכטר, הרצאות (לעיל הערה 2), עמ' 54.

44 וראו לעיל הערה 40.

45 והשוו השערתו של נימרק 'שהדברים בפתיחה "ומעוררין את האהבה לעילא" הוספה מאוחרת הם (מה שאפשר לדון גם מלשונם העברית!) (נימרק, תולדות [לעיל הערה 38], עמ' 241).

46 בדומה לכך משעה שנשתקע הקטע ב'זוהר' חלו שינויים קלים בצורות הארמיות כפי שמלמדת השוואת נוסחי הדפוסים של ה'זוהר' עד ימינו.

והדימויים של דרשות ה'זוהר' על התורה. חסר זה בולט במיוחד בהשוואת לשון התפילה ללשון מנהגי הקריאה בתורה ב'זוהר' ויקהל, שלתוכם הוכנסה בדפוסים. לפי המבואר בדרשות ה'זוהר' על אתר, מנהגים אלה מסמלים ומבטאים את חיבור הספירות תפארת ומלכות, חיבור שיש לו ממד ארוטי ומיני ('כאתתא דאתעברת מן דכורא'), ואשר הצלחתו תלויה בהקפדה על כללים מסוימים במהלך הקריאה: קריאת המילים שבספר התורה באמצעות מסורת הקריאה בנקודות וטעמים; השמעת קול אחד ודיבור אחד בלבד בזמן הקריאה; הצבת ספר התורה בכיסאו, כלומר על התיבה, ועוד. מוקד זה נעדר לחלוטין מתפילת 'ברוך שמייה', שאין בה כל התייחסות לממד התיאוסופי או התיאורגי של מנהגי ספר התורה.

בחינתו הלשונית והמושגית של הקטע 'ברוך שמייה', החל ב'אמר ר' שמעון' ועד סופו, מלמדת כי כולו זר לא רק לדרשות ה'זוהר' לוויקהל אלא לכלל דרשות ה'זוהר' על התורה. בדיקה זו מסייעת גם להבחנה בין לשון התפילה עצמה – הכתובה ארמית שאינה לשונו הרווחת של ה'זוהר' – ובין לשונו של משפט הקישור 'אמר ר' שמעון', שנראה כשרבוב שנעשה ביד לא מיומנת בראשו של הקטע, ככל הנראה כדי לשוות לו זיקה תוכנית וצורנית לדרשות ה'זוהר'.

ראשית כתיבתה של תפילת 'ברוך שמייה' בין דרשות ה'זוהר'

הקטע 'ברוך שמייה', שפתיחתו במאמר ר' שמעון, אינו מתועד אף לא באחד מעדי הנוסח השלמים והקדומים של דרשות ה'זוהר' אשר הגיעו לידינו. עם זאת אפשר להראות בעזרת כמה עדויות עקיפות מן המאה השש עשרה – שבועדות אינן תלויות בדפוס ה'זוהר', ושחלקן אף קדם להם – כי במאה השש עשרה היו במחוזות שונים כתבי יד שבהם עמד הקטע 'ברוך שמייה' בשולי הטקסט של 'זוהר' ויקהל או בתוכו.

בראש ובראשונה אפשר להפיק תועלת מהשוואת שני הדפוסים הראשונים של ספר ה'זוהר', שכידוע ראו אור בסמיכות זמן ומקום בבתי הדפוס בקרימונה ובמנטובה. בדפוס קרימונה של ה'זוהר', שהחל לראות אור בשנת שי"ט, נדפס הקטע בפסקה מובחנת ובגופן קטן,⁴⁷ עובדה שיש בה כדי להעיד כי במקור שעליו נסמכו המדפיסים נבדל קטע זה מן הדרשות שלפניו ולאחריו או נעדר כליל והושלם ממקור חיצוני.⁴⁸ לעומת זאת בדפוס מנטובה, שהכרך השני שלו, לספר שמות, ראה אור בשלהי אותה שנה, הקטע 'ברוך שמייה' נדפס ברצף הטקסט ובלא הבחנה מיוחדת.⁴⁹

47 ספר הזוהר: שמות, קרימונה שי"ט, דף צג ע"א, עמ' שסט, ובדומה בכל הדפוסים הנסמכים על נוסח זה.

48 מקור חיצוני אפשרי כזה הוא כרך שמות של ה'זוהר' בדפוס מנטובה (ראו להלן ההערה הבאה).

49 ספר ואלה שמות מהזוהר, ב, מנטובה שי"ט, דף רו ע"א (ברצף הטקסט), ובדומה בכל הדפוסים הנסמכים על נוסח זה של ספר הזוהר, דף רו ע"א. לפני הקטע ולאחריו הונחו רווחים באורך שלושה תווים, כדרכו של מדפיס זה בציון מעבר בין פסקאות או עניינים שונים. בספר הזוהר: שמות, זולצבך תמ"ד, דף פב ע"ב – פג ע"א, עמ' שלו – שלו, נדפס הקטע בפסקה מובחנת, בגופן קטן וכנוסח דפוס קרימונה, בלויית חילופי נוסח לדפוס מנטובה.

יתרה מזאת, הקטע כולו הודפס שנתיים קודם לכן בבית דפוס זה בספר 'לוית חן' לר' עמנואל בן יקותיאל מבנוונטו, המלקט ומסדר הטקסט למהדורת מנטובה של ה'זוהר', שמיקם כבר כאן את 'ברִיךְ שְׁמִיה' ברצף אחד עם הדרשות המופיעות לפניו ולאחריו גם בדפוס ה'זוהר'.⁵⁰ סביר אפוא להניח כי לפני המסדרים והמדפיסים במנטובה עמד כתב יד שהקטע נכלל בו בגוף הטקסט או בשוליו, ומתוכו עמדו וקבעוהו – הם ועמיתיהם בקרימונה בעקביהם – בנוסח הפנים של דרשות ה'זוהר'. השערה זו מעניינת במיוחד לאור עדותם של מסדרי הטקסט במנטובה שבקביעת הנוסח סמכו לעיתים על כתב יד ישן אחד שהגיע מצפת תוך כדי מלאכתם.⁵¹

האפשרות המסקרנת שבצפת היו בזמן הזה העתקות של ה'זוהר' ובהן הנוסח שקלט לתוכו את תפילת 'ברִיךְ שְׁמִיה' נתמכת בכמה ראיות נוספות. כנזכר לעיל קורדובירו התייחס לכתבי יד של ה'זוהר' (לחלקיו) שעמדו לרשותו, ושלא כללו את הקטע 'אמר ר' שמעון' ואת התפילה שבו – 'ברוב הספרים אינה'. ואילו באשר לנוסח החריג שפגש, ואשר כלל את הקטע – על יסוד דבריו 'יש גורסין כאן ממרא זו' סביר להניח כי היה ידוע לו לפחות כתב יד אחד של דרשות ה'זוהר' שכלל את 'ברִיךְ שְׁמִיה' כגרסה בשולי הדף או בתוכו. נוסח כזה היה מוכר בצפת גם מאוחר יותר, כפי שאפשר ללמוד מעדותו של ר' משה נ' מכיר מעין זיתון, שהעתיק את התפילה בציון 'כתב הזוהר' בנוסח שאינו זהה לנוסח שרשם קורדובירו ולנוסח הדפוסים.⁵²

התלבטות דומה להתלבטותו של קורדובירו התלבט בתקופה זו חכם אחר, ששמו לא נודע, ואשר פעל במקום כלשהו במזרח. כוונתי למעתיק האלמוני של כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 2076, שהכיר את נוסח ה'זוהר' לפרשת ויקהל בלא הקטע 'ברִיךְ שְׁמִיה', אך פגש גם נוסח אחר בכתב יד שבו נמצא הקטע במקום המוכר מן הדפוסים, והציבו כחלופה לנוסח העיקרי שלפניו.⁵³ מעתיק זה ציין כי נטל גרסה זו 'מפרשת ויקהל', ובכך נתכוון לנוסח אחר שכלל את

50 לוית חן (לעיל הערה 9), דף קח ע"א. הקטע נכלל בין כמה הנהגות בית הכנסת מספר ה'זוהר' שהועיד המחבר לחתנו בנימין מנולא. וראו בעניין זה: י' סק, 'ברִיךְ שְׁמִיה וגרסותיו', קובץ בית אהרן וישראל, ח, ה [מזן (תשנ"ג), עמ' קי [תשלז]], הערה 8; פרנקל, תפילת ובקשת (לעיל הערה 2), עמ' תקסא והערה 7. כאן הבחין עמנואל בן יקותיאל את הקטע באמצעות מעברי שורה לפניו ולאחריו. בנוסחיה של התפילה יש כמה הבדלי נוסח קלים (אלה מצוינים להלן בחילופי הנוסח לטבלה הסינופטית של נוסחי התפילה). גם מקור זה עשוי היה לעמוד לנגד עיניהם של מדפיסי קרימונה כנזכר לעיל בהערה 48.

51 ועיינו הקדמת המגיה לדפוס מנטובה של ה'זוהר' (לעיל הערה 49), א, עמ' [5]. וראו: י' תשבי, 'הפולמוס על ספר הזוהר במאה השש-עשרה באיטליה', פרקים, א (תשכ"ז–תשכ"ח), עמ' 143–148 (נדפס שוב: הנ"ל, חקרי קבלה ושלוחותיה: מחקרים ומקורות, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 91–96), ועיינו בייחוד הערה 47 שם. לאפשרות שמקורו של כתב היד של ה'זוהר' שהגיע מצפת לאיטליה במגרב ראו: מ' חלמיש, הקבלה בצפון אפריקה למן המאה הט"ו: סקירה היסטורית ותרבותית, בני ברק תשס"א, עמ' 15. עוד על כתב היד שהגיע מצפת עיינו: הוס, כוזהר הרקיע (לעיל הערה 2), עמ' 129–131.

52 וראו לעיל הערה 1. להבדלים בין הנוסח ב'סדר היום' לנוסח הדפוסים הראשונים של ה'זוהר' ראו: שם טוב גאגין, כתר שם טוב, א–ב, לונדון תרצ"ד, עמ' רלז–רלח, הערה רעז.

53 בהעתיקת כל הפרשה בכ"י ניו יורק Ms. 2076, דף 191א–222ב, אין זכר לקטע 'ברִיךְ שְׁמִיה' בין ההנהגות הקריאה בתורה שבפרשת ויקהל (וראו: שם, דף 206א). אני מודה לידידי המלומד אליעזר חשין שהסב את

הדרשה, ושהיה שונה במקצת מנוסח הדפוס, ללמד שהמקור שלפניו היה כתב יד שאינו ידוע לפי שעה ולא אחד מדפוסים ה'זוהר'.⁵⁴

כתב יד כזה, שהקטע 'ברוך שמה' שולב בו ברצף הדרשות של ספר ה'זוהר', החזיק גם ר' יעקב ישראל בן רפאל פינצי מריקנאטי, המתנגד הנודע להדפסת ספר ה'זוהר' וספרי קבלה נוספים באיטליה.⁵⁵ בספרו 'מכבי', פירוש ארוך לתפילות ולטעמי המצוות על דרך הקבלה, שנכתב ככל הנראה באמצע המאה השש עשרה, הביא פינצי את התפילה בצירוף ההוראה 'ובשעה שפותחין את הארון כל אדם יאמר זאת התפילה שהיא טובה לאומרה בשעת הוצאת ס"ת' ובתוספת הציון 'וכן כתוב בספר הזוהר בפ' ויקהל'.⁵⁶ נוסח הקטע דומה מאוד לנוסח שנכנס לדפוסים, ובהנחה המסתברת שחכם זה לא קבע גם במקרה זה את הדפוס למקורו, יש להסיק שעמד לרשותו כתב יד בנוסח כמעט זהה לנוסח ששימש את המסדרים והמדפיסים בני זמנו בצפון איטליה.⁵⁷

עדות עקיפה אחרת לנוסח בכתב יד שכלל את מאמר ר' שמעון ואת תפילת בריך שמה בתוך דרשת ה'זוהר' לוויקהל מצויה בקונטרס הביאורים הקבליים לתפילה ולמנהגיה מחוג מקובלי דרעה, שהועתק בידי שמואל נ' יולי ככל הנראה במאה השש עשרה (כ"י ששון 921).⁵⁸ בינות להעתקותיו הרבות מכתבי יד של דרשות ה'זוהר' הביא המחבר האנונימי גם חלקים גדולים מפרשות ויקהל, וסמך אותם כשיטתו למנהגי התפילה המתאימים כפי שנתבארו במקורות אחרים.

תשומת לבי למקור זה. לעומת זאת בקטעי הליקוטים וההשלמות שהעתיק קודם לכן בין הדרשות לתצווה ובין הדרשות לוויקהל הביא המעתיק נוסח אחר, ובו שובץ הקטע 'ברוך שמה' בין ההנהגות (שם, דף 188א). כך מלמדת גם השוואת נוסח הדרשות הסמוכות לנוסח הפנים ב'זוהר' ויקהל שהעתיק (שם, דף 188א-ב), השונה לא רק מהנוסח של הפרשה השלמה שעמד לפניו (שם, דף 206א-ב) אלא גם מנוסח הדפוסים הראשונים. כמו כן נוסח הקטע 'ברוך שמה' בכתב יד זה שונה גם מיתר הנוסחים מן המאה השש עשרה ההולכים ונדונים בסעיף זה (למשל אפשר למצוא כאן את הלשונות 'לאמטויי לנא מטיב נהורוך', ו'לקמיה יקר אוריתיה', 'ואוריתיה קשוט', 'דתפתח לבי באוריתך', החסרות מעדי הנוסח האחרים הנמנים כאן). אם לא אירעה כאן קונטמינציה, אפשר שכ"י ניו יורק Ms. 2076 שימר חוליה קדומה בתולדות נוסח 'ברוך שמה' שנכנס לדרשות ה'זוהר'. וראו עוד להלן הערה 79.

54 על פולמוס זה ראו בייחוד: ש' אסף, 'לפולמוס על הדפסת ספרי קבלה', סיני, ה (תרצ"ט-ת"ש), עמ' שס-שסח (נדפס שוב: הג'ל, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ן, עמ' 238-246). תשבי, הפולמוס (לעיל הערה 51). עוד על פינצי ראו: ג' שלום, 'לבעיות ספר מערכת האלהות ומפרשיו', קרית ספר, כא, (תש"ד-תש"ה), עמ' 288-289; א' גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, תל אביב תשל"ו, עמ' 357-360. 55 כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 512, דף 171א. כתב יד זה הוא אוטוגרף של בנו של המחבר, רפאל, והושלם בערב שבועות שנת שכ"ז. כתיבת הספר הושלמה לכל המוקדם ברבע השני של המאה השש עשרה, כפי שאפשר להסיק למשל משימושו של המחבר ר' יעקב פינצי בספר 'צרוור המור' לר' אברהם סבע, שנדפס בוונציה בשנת רפ"ג (1523).

56 השוואת נוסח דרשות ה'זוהר' המצוטטות לכל אורכו של חיבור זה מלמדת על תלות בנוסחים בכתבי יד שאינם זהים לנוסח הדפוסים הראשונים.

57 על קונטרס זה ותיארוכו ראו: D. S. Sassoon, *Ohel David Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library*, London 1932, pp. 894-897; אליאור, מקובלי דרעה (לעיל הערה 19), עמ' 54-57 והערה 52.

בהעתקת מנהגי הקריאה בתורה כלל במקום המוכר מן הדפוסים את מאמר ר' שמעון על 'ברוך שמי' – שאת פתיחתו העתיק באותיות גדולות – והכתירו בציון 'הגהה' (איור 1; ראו שורה 7). אם כן כתב היד שעליו התבסס מלקט זה כלל – בתוך הטקסט העיקרי או בשוליו – תוספת ממקור אחר, והמחבר או בעל המקור שלפניו הקפיד לראות בה רכיב לא מקורי בטקסט.

מקור זה משמר כפי הנראה עדות יקרת ערך לשלב המסירה שקדם להכללת 'ברוך שמי' בלא הבחנה בתוך הטקסט של ה'זוהר': תחילה עמד הקטע כגלוסה מובחנת בשולי הטקסט, ולאחר מכן ניטל מהשוליים ושולב ברצף הדברים בין שני קטעים שיוחדו למנהגי הקריאה בתורה. יש לשים לב שבכתב היד שממנו העתיק בעל החיבור האנונימי שבכ"י ששון 921 נכלל הייחוס 'אמר רבי שמעון' בלוויית ההוראה שבפתיחה ('כד מפקין ספר תורה' וכו') בתוך קטע התוספת. רוצה לומר, לפחות לפי עדות זו יש להניח שרכיבים אלו קדמו להסמכת הקטע כ'הגהה' ל'זוהר' ויקהל, עובדה שיש לה חשיבות בבירור השלבים המוקדמים בהשתרבותה של התפילה לספר ה'זוהר'.

בסעיף זה נדונו עדויות עקיפות מאת מחברים בני המאה השש עשרה שהעתיקו דרשות 'זוהר' בחיבורים בנושאים שונים, בייחוד בדיונים בהנהגות התפילה. לבד מערכן לחקר תולדות הנוסח של ספר ה'זוהר', יש בעדויות אלה כדי ללמד על דרכי הסידור והעריכה של האסופות ה'זוהריות' שהיו בשימושם של מחברים אלה. ייתכן שעקרונות דומים הכתיבו את שיבוצה המאוחר של התפילה – בלוויית ייחוסה לר' שמעון או קודם לייחוס זה – בכתבי יד של ה'זוהר' שהחזיקו בידיהם, ושככל הנראה אף אחד מסוגם לא הגיע לידינו.⁵⁹ תעודות אלה מסייעות גם לעמוד על הנוסח המובחן של תפילת 'ברוך שמי' – ושל הפתיחה שהוקדמה לה – נוסח שהיה מוכר בכתבי יד במאה השש עשרה, ואשר בסופו של דבר הגיע לדפוס ה'זוהר' בצפון איטליה.

התעודות הקדומות לתפילת 'ברוך שמי' היא שמי' תפילת 'ברוך שמי' בנוסחים ארוכים מעט מן הנוסח שנדפס בדפוסים הראשונים של ה'זוהר' – והמוכר כאמור בהבדלים קלים ממקורות אחרים מן המאה השש עשרה שאינם תלויים

59 משוה בכיוון זה אפשר כמדומני ללמוד גם מדברי ר' יצחק האזובי, שבספרו מאמצע המאה השש עשרה על טעמי התפילה והמנהגים 'אגודת אוזב' העתיק בחטיבה שעניינה הנהגות ספר התורה מלוא החופן מה'זוהר' בוויקהל, וייחד גם הוא מקום למנהג אמירת 'ברוך שמי'. כפי שהראה רצהבי, ספר זה נתחבר בעיר בורסה שבתורכיה בין שנת 1520 לשנת 1566. ראו: י' רצהבי, "אגודת אוזב", חיבור בלתי נודע, ארשת, ד (תשכ"ו), עמ' 203. על כל פנים שלא ככל קטעי ה'זוהר', שהעתיק בציון 'ובספר הזוהר', בהעתיק את תפילת 'ברוך שמי' לא ציין כזאת, ורק כתב: 'וכשמראין ס"ת אל העם' [שערי שמים נפתחין ושערי רחמים ומעוררים את האהבה למעלה ולכן טוב לאדם שיאמר זה וכן היה נוהג המאור הקדוש רבי שמעון בן יוחאי ז"ל ר' יצחק האזובי, ספר אגודת אוזב, נתניה תשנ"ה, עמ' קסו; מתוקן על פי כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 38°8797 [לשעבר כ"י לונדון, אוסף ולמדונה 298; כ"י מלמן 17], דף 293ב). הנה לפנינו מחבר נוסף שכתב באמצע המאה השש עשרה, שלא נסמך על הדפסות ה'זוהר', ושפגש כנראה בקטע בנפרד מדרשות ה'זוהר' לוויקהל כהגהה בשולי הטקסט או אף במקור אחר לגמרי. והשוו את הערכתו האחרת של הוס, כוהר הקייע (לעיל הערה 2), עמ' 157–158, הערות 71–72.

בעם כן ובעם עוסקי הנהך ושך יאמס ומלשג חסון
 כל הלגוסים ומשקור העקרנות ומשג לטוב כל ההנות
 וכן טק לעמס נרש ומס על עברי הכס ומל
 פאעגוסים שיטנר ומשגיהס ייטינר נקדף לה שג
 וצולה ולא נבא להי תקלה ומסיח כל הרבי השענ
 אמר המשוכה מעל השמש ועם עברך הוננך אלה
 עברך בעצמך וכבוד להחזיקו ולתת לו את מקו
 למס לעמל יתב לבגש לקי קרצמך לא אפגש

כו כפתה כמתי ההיל לעצמך סע טורה
 חמשתה שעי רחמי ולבגש לה לעט
 למבב טעמי נלה הט

ברדך יהא שמיח ריכיה עלמא כדך כמך ונמך
 יהא כענא על עברך שכלא נעמך חך אמוי
 על עברך לעמטני לן זין בעיך ולקלג ולתן כמתי
 יהא כענא קפך שמדך לע מייס יטיפ נל אית
 עברך פקיר כן עיקייג לעין ית ולבגש ית נית כל
 היל רצנת פוגאן לבלג אנת פוגא הישרם לבלג אנת
 פוגא שפט על חלפא נחלמא דילך פוגא אנת עברך
 סנך קפך ולקפיה יקד בעמך לע על איטש אנת כמתי
 נלע על כ ש אנת ספך לע כלקא רשמיג רהנא לקא
 קזנט נענייטה קזנט כנה אנת ספך וכנה אנת רתי
 נלמסייה יקנא נקרישא אנת אמיח כגשכמן יהא כענא
 קפך שמתיג כל השלות לב נלב כל עברך שכלא לטובה
 אמן סלה יהינ ליתן קני

איור 2. כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb 597, דף 189 ב

בדפוס – נשתמרה כתפילה עצמאית בכמה תעודות מן המאה החמש עשרה, לרוב בזיקה למחזורי תפילה ובלא הסמכתה לרעיונות קבליים וכן בלא הייחוס לר' שמעון. בכמה מחזוריים של מנהג בני רומא שהועתקו באיטליה במאה החמש עשרה מצויה התפילה בחטיבת תפילות הנספחות לתפילות הקבע במחזור, והמועצות בדרך כלל בכתיבה רהוטה לאחר העתקת סדרי התפילות או בשוליהם. כך למשל במחזור איטלקי מאנקונה שנשתמר בכ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 597 (איור 2), הועתקה התפילה בנוסח מיוחד:

בריך יהא שמייה דמריה עלמא בריך כתרך ואתרך יהא רעוא על עמך ישראל ופורקן מנך אחזי על עמך לאמטויי לן זיו נהורך ולקבלא צלותן ברחמי יהא רעוא קמך שתוריק לנא חיים וטיב. ולי אני עבדך פקיד בגו צדיקייא למיון יתי ולפרנס יתי וית כל דיילי דאנת הוא זן לכלא אנת הוא דמפרנס לכלא אנת הוא שליט על מלכיא ומלכותא דילך הוא. אנא עבדך סגיד קמך ולקמיה יקר תורתך לא על איניש אנא רחיץ ולא על בר נש אנא סמיך אלא באלקא! [דשמייה הוא אלקא!] קשוט. ואורייתיה קשוט. ביה אנא סמיך וביה אנא רחיץ ולשמייה יקרא וקדישא אנא אמיר תושבחן. יהא רעוא קמך שתמלא כל משאלות לבי ולב כל עמך ישראל לטובה אמן סלה. יהיו לרצון וגומ'.⁶⁰

נוסח ייחודי זה מתועד בשינויים קלים גם במחזוריים אחרים כמנהג בני רומא, כגון בתוספות שנספחו למחזור שבכ"י פרמה, פלטינה 1924 (דה רוסי 1149; ריצ'לר 981)⁶¹ וכן בנוסח שנעתיק בשולי המחזור שבכ"י אוקספורד, בודליאנה 73 Opp. Add. Qu. (נויבאוואר 1072);⁶² והוא מוכר בנפרד גם מהעתקה עצמאית בתוך קובץ חיבורים בקבלה שהועתק בצפון איטליה בסביבות שנת 1530.⁶³ מצירוף עדויות אלה מתברר כי נוסח זה, שכאמור נודע כבר במאה החמש עשרה באיטליה, משקף ענף נוסח מובחן לתפילה זו, הנבדל בכמה הבדלים חשובים מלשון התפילה המוכרת מדפוס ה'זוהר' במאה השש עשרה. ההבדלים הבולטים הם: 'בריך יהא שמייה' (דפוס

60 מחזור כמנהג בני רומא, כ"י פריז heb. 597, דף 189ב; כתיבה איטלקית מרובעת. הציון שבחתימה ('יהיו לרצון וגומ') מורה כנראה על מיקומה המדויק של תפילת 'בריך שמייה' בין התפילות השונות הנאמרות במעמד הוצאת ספר התורה.

61 מחזור כמנהג בני רומא, כ"י פרמה 1924, דף 192א; בנוסח המחזור נפלו כמה שיבושים. בחתימת הברכה באה תוספת מיוחדת, החסרה בנוסח שבמחזור אנקונה. הנוסח המלא נדפס להלן בנספח.

62 כ"י אוקספורד Opp. Add. Qu. 73, דף 2א. כאן הועתקה התפילה ביד אחרת ובכתיבה רהוטה על הדף הראשון שקודם לשער המחזור, ככל הנראה בידי מתפללים שהוסיפו אותה לצורך שימוש אישי, ובראשה נכתב 'תפלה קצרה'. הנוסח המלא נדפס להלן בנספח. לעומת זאת במחזוריים איטלקיים שהועתקו בכתיב יד המאוחרים הרבה מהדפוסות ה'זוהר' שורבב הנוסח ה'זוהרי' – ולא הנוסח הקדום – של התפילה. ראו בייחוד: כ"י פרמה, פלטינה 1777 (דה רוסי 1121; ריצ'לר 962), דף [ב1]; כ"י סינסיני, היברו יוניון קולג' 269, דף 6ב–7א (וכאן בציון המקור ב'זוהר' פרשת ויקהל).

63 כ"י קיימברידג' (ארצות הברית), אוניברסיטת הרוורד Heb. 58, דף 93א (לאחר העתקה מפירוש הרמב"ן ל'ספר יצירה'). ככל הנראה הועתק כתב היד הועתק בסביבות שנת ר"ץ (1530) בידי רפאל שלמה בן יעקב הכהן מפראטו.

ה'זוהר': 'ברִיךְ שְׁמִיָּה'; 'ופורקן מנך' (דפּוּסִי ה'זוהר': 'ופורקן ימינך'); 'לאמטויי לן זיו נהורך' (דפּוּסִי ה'זוהר': [ליתא] + 'בבית מקדשך'); 'למיון יתי ולפרנס' (דפּוּסִי ה'זוהר': 'למרחם עלי ולמטר'); ובייחוד: 'ולא על בר נש' (!) לעומת המטבע המפורסמת 'ולא על בר אלהין' שבדפּוּסִי ה'זוהר'. הבדל בולט אחר ניכר מהשוואת לשונות הפתיחה (בארמית) שהוצבו בראש התפילה בכל אחד מן הנוסחים:

ספר הזוהר, ב, מנטובה שי"ט,
דף רו ע"א

מחזור כמנהג בני רומא (אנקונה),
כ"י פריז 597, héb., דף 189ב

אמר רבי שמעון

כד מפקין ס"ת בצבור' למקר' ביה
מתפתח' תרעי שמייא דרחמין
ומעוררין את האהבה לעילא
ואבעי ליה לבר נש למימ' הכי

כד מפתחי פתחי ההיכל לאפקא ספר תורה
מתפתחי שערי דרחמי
ולבעי לי לאניש למתבע בעותי ולימ' הכי

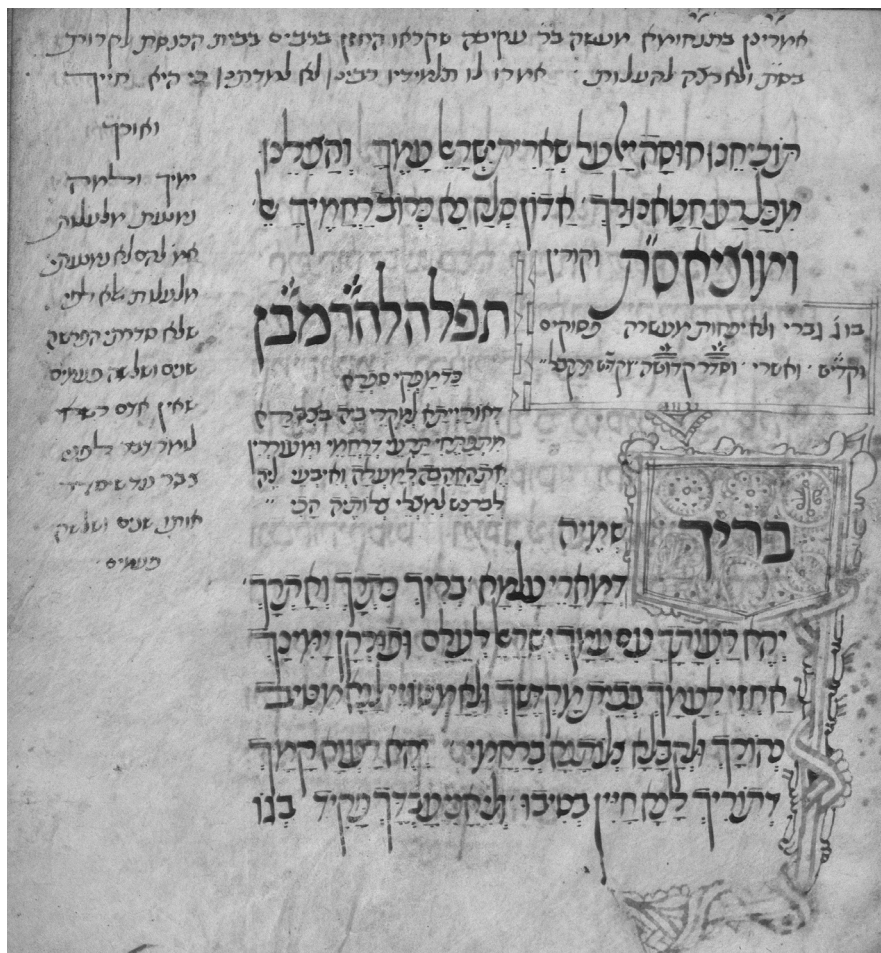
נקל להבחין כי שני נוסחיו של הפתיח משמרים גרעין משותף, שכנראה עובד והתפצל ברבות הזמן. אלא שבנוסח ה'איטלקי' מן המאה החמש עשרה חסרים לגמרי המרכיבים ה'קבליים' – זוהריים' המוכרים מנוסח המשפט שנכנס לדפּוּסִי ה'זוהר': הייחוס לר' שמעון, רעיון התעוררות האהבה העליונה ואף האפיון של שערי הרחמים ('שערי דרחמי') כשערי שמיים ('תרעי שמייא דרחמין'). גם תיאור זמן אמירתה של הברכה שונה במקצת: לפי הנוסח ה'איטלקי' נאמרת הברכה בעת פתיחת ההיכל,⁶⁴ בעוד שעל פי הנוסח המוכר מדפּוּסִי ה'זוהר' היא נאמרת כאשר מוציאים את ספר התורה מן ההיכל; ושוב לפנינו מקור שערכו רב לבירור יסודו של הבדל מעשי במנהגי 'ברִיךְ שְׁמִיָּה', שגרר דיון ער בדורות מאוחרים.⁶⁵ האם על יסוד כל ההבדלים האלה עלינו להניח שהנוסח ה'איטלקי' לסוגיו משקף את נוסחה הקדום של התפילה בטרם עובדה עיבוד קבלי אשר הכשיר בעת מאוחרת את שיוכה לספר ה'זוהר'?

תועלת רבה לבירור שאלה זו מצויה בתעודה יקרת ערך מן המאה החמש עשרה, סידור מהודר כמנהג בני ספרד – כ"י סנקט פטרבורג, האקדמיה הרוסית, המכון ללימודים מזרחיים A 31, הכתוב על קלף בכתבה ספרדית בינונית, ושהופק בסביבות שנת 1485/6.⁶⁶ בסידור זה נשתמרה

64 לשון זו יכלה להתווסף בראש התפילה רק במרחב גיאוגרפי שבו כונה ארון הקודש היכל, ומכאן ראייה נוספת לתולדות גלגוליה של התפילה.

65 לתולדות הדיון ההלכתי בעיתוי המדויק לאמירת 'ברִיךְ שְׁמִיָּה' ראו: שלומוביץ, ברִיךְ שְׁמִיָּה (לעיל הערה 2), עמ' קכט–קלא; המבורגר, שורשי מנהג אשכנז (לעיל הערה 2), עמ' 180–182; פרנקל, תפילות ובקשת (לעיל הערה 2), עמ' תקע–תקעה; הלמיש, הנהגות קבליות (לעיל הערה 27), עמ' 405.

66 כ"י סנקט פטרבורג A 31, דף 59א–ב; כתיבה ספרדית בינונית, על קלף ובתוספת עיטורים צבעוניים. לתיאורו של כרך זה ולתיאורים קודיקולוגיים של כל כרכי הסידור ראו: S. M. Iakerson, *Hebrew Book in the Middle Ages: Codicological, Palaeographical and Bibliographical Aspects*, Moscow 2003,

איור 3. סידור מהודר כמנהג בני ספרד, כ"י סנקט פטרבורג, האקדמיה הרוסית, המכון ללימודים מזרחיים A31 (קלף; 1485/6 בערך)

עדות מוקדמת באופן יחסי לשילובה של תפילת 'ברוך שמיה' בתוך סידור וכחלק מסדרי התפילה ולא כתוספת משנית בנספחות או בשוליים. בסמוך להוראה 'מוציא ס'ת וקורין בו

pp. 204-207; idem, *Selected Pearls: Treasures of Jewish Culture in Saint-Petersburg*, Saint Petersburg 2003, pp. 80-81; met., *Еврейские сокровища Петербурга*, I, Санкт Петербург 2008, стр. 194-199 (אני מודה לגב' אלה זיסובה שהעמידה לרשותי תצלומי דפים מן המקור האחרון); idem, *Ozar Sepharad: Sephardic Treasury: Sephardic Books from the Tenth to the Fifteenth Century: From Manuscripts to Printed Books*, Saint Petersburg 2015, pp. 82-85

ג' גברי' וכו' בהוצאת ספר התורה בימות החול (!) נוספו בסידור באות גדולה המילים 'תפלה להרמב"ן' בלוויית מילות ההקדמה, באות קטנה ובניקוד: 'כד מפקי ספרא דאורייתא למקרי ביה בצבורא מתפתחי תרעי דרחמי ומעוררין את האהבה למעלה ואיבעי ליה לברנש למצלי צלותיה הכי'; ואחריהן הועתקה התפילה בשלמותה, באות גדולה, מנוקדת ומהודרת (איור 3). נוסח זה מתועד גם בתעודה אחרת מן המאה החמש עשרה, בהעתקה משנית ומשובשת המחזיקה גרסה קצרה מעט.⁶⁷ הייחוס המיוחד לרמב"ן, ייחוס הקודם כמה דורות לייחוס המתועד המוקדם ביותר לר' שמעון בן יוחאי, עשוי לציין את הניסיון הראשון לקשור את 'ברוך שמי' הארמית לתורת הקבלה. ולא זו אף זו, אפשר שלשון ההקדמה המובחנת שנשתמרה כאן (כד מפקי ספרא דאורייתא וכו') – הנבדלת מעט מנוסח הפתיח המוכר שהשתרבב לדפוס ה'זוהר' וכן מן הנוסח ה'איטלקי' – מסייעת לחשוף את לידתו של השרבוב הקבלי בראש תפילת 'ברוך שמי'.⁶⁸

אביא כאן זה בצד זה שלושת נוסחי 'ברוך שמי' שנמנו לעיל: הנוסח שנודע באיטליה במאה החמש עשרה, ושהועתק בתוספות במחזור כמנהג בני רומא (נוסח א), הנוסח מן הסידור כמנהג בני ספרד מן המאה החמש עשרה (נוסח ב) והנוסח הנפוץ (והמאוחר) מדפוס מנטובה של ספר ה'זוהר' מאמצע המאה השש עשרה (נוסח ג), המתועד כאמור בכמה מקורות בלתי תלויים בני הזמן.

רשימת המקורות וציונים

א כ"י אוקספורד, בודליאנה, Opp. Add. Qu. 73 (נויבאואר 1072), דף א2

ל לזית חן, מנטובה שי"ז, דף קח ע"א

מ ר' משה קורדובירו, אור יקר, ויקהל, כ"י מודינה, אסטנזה a.L.I.4 (Or. 35); ברנהיימר 22, דף תצח ע"א

פ1 כ"י פרמה, פלטינה 1924 (דה רוסי 1149; ריצ'לר 981), דף 192א

פ2 כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 835, דף 114ב

ק1 כ"י קיימברידג' (ארצות הברית), אוניברסיטת הרוורד Heb. 58, דף 93א

ק2 ר' יעקב פינצי, מכבי, כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 512, דף 171א

ק3 ספר הזוהר: שמות, קרימונה שי"ט, דף צג ע"א

ש כ"י ששון 921, עמ' 192

67 כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 835, דף 114ב. העתקה זו צוינה על ידי מט, הזוהר (לעיל הערה 5). התפילה, שפתיחתה 'ברוך יהא שמי', הועתקה בכתב יד זה בקובץ ליקושים בקבלה, ובראשה נוסף הפתיח 'תפלה להרמב"ן כד מפקי ספרא דאורייתא בלבד.

68 ראו להלן עמ' 177.

נוסח א	נוסח ב	נוסח ג
איטליה המאה החמש עשרה מחזור אנקונה כמנהג בני רומא כ"י פריז 597, heb. 189 ב	ספרד המאה החמש עשרה סידור כמנהג בני ספרד כ"י סנקט פטרבורג A 31	עדויות בכתבי יד ודפוסים של ה'זוהר' במאה השש עשרה ספר זוהר, ב, מנטובה שי"ט דף רו ע"א
כד מפתחי פתחי ההיכל לאפקא ספר תורה מתפתחי שערי דרחמי	תפלה להרמב"ן כד מפקי ספרא דאורייתא למקרי ביה בצבורא מתפתחי תרעי דרחמי	אמר רבי שמעון כד מפקין ס"ת בצבור' למקר' ביה מפתח' תרעי שמיא דרחמין
5 ולבעי לי לאניש למתבע בעותי ולימ' הכי	ומעוררין את האהבה למעלה ואיבעי ליה לברנש למצלי צלותיה הכי	ומעוררין את האהבה לעילא ואבעי ליה לבר נש למימ' הכי.
בריך יהא שמיה דמריה עלמא בריך כתרך ואתרך	בריך שמיה דמארי עלמא יהא רעותך עם עמך ישראל	בריך שמיה דמארי עלמ' בריך כתרך ואתרך יהא רעותך עם עמך ישראל
10 יהא רעוא על עמך ישראל ופורקן מנך אחזי על עמך	לעלם ופורקן ימינך אחזי לעמך בבית מקדשך	לעלם ופורקן ימינך אחזי לעמך בבית מקדשך
לאמטויי לן זיו נהורך ולקבלא צלותן ברחמי	ולאמטויי לנא מטיב נהורך ולקבלא צלותנא ברחמי.	ולקבלא צלותנא ברחמי.
15 יהא רעוא קמך שתוריך לנא חיים וטיב.	יהא רעוא קמך דתוריך לנא חיין בטיבו.	יהא רעוא קדמך דתוריך לן חיין בטיבו.
ולי אני עבדך פקיד בגו צדיקייא	ולי אני עבדך פקיד בגו צדיקייא	ולי אנא פקידא בגו צדיקייא
20 למיזן יתי ולפרנס יתי וית כל דיילי	למרחם עלי ולמטר יתי וית כל דיילי	למרחם עלי ולמטר יתי וית כל דיילי

נוסח א 7-2 כד... הכי] ליתא פ:א | מפתחי] מתפתחי ק:ו | 6 ליה ק:ו | לאניש] לאניש ק:ו | 7 בעותי ולימ' בעותיה ולימא ק:ו | 8 שמיה] שמיה רבא פ:ו | 10-16 על... רעוא] רעוא] ליתא פ:ו | 12 מנך אחזי] מינך אחזי א | 14 לן] ליתא א | 17-16 יהא רעוא... וטיב] ליתא א | קמך] מקמך פ:ו | לנא חיים] לן חיי פ:ו | 17 וטיב] וטב ק:ו | 18 אני] אנא ק:ו | 20 למיזן... ולפרנס] לשיזבא מכל בישין פ:ו | למיזן ולפרנס ק:ו | למיזן יתי ולפרנסא א

נוסח ב 3-7 למקרי... הכי] ליתא פ:ב | 8 שמיה] יהא שמיה פ:ב | דמארי] דמרי פ:ב | 10 עם... ישראל] ליתא פ:ב | 13 בבית מקדשך] ליתא פ:ב | 14 ולאמטויי] ולאנהרה[?] פ:ב | 16 קמך] קדמך פ:ב | 17 חיין] חיים פ:ב | בטיבו] ליתא פ:ב | 20 למרחם עלי] ליתא פ:ב | ולמטר] למיטר פ:ב

נוסח ג 1 אמר רבי שמעון] א"ר שמעון ק:ב | אמר ר' שמעון מ אמר ר"ש ל אר"ש ק:ב | 2 בצבור'] בצבור ש | 3 ביה] ליתא מ | 4 מפתח'] מתפתחן ש | מתפתחי' ק:ב | מתפתחין מ מתפתחאן ל מפתח' ק:ב | דרחמין] ליתא ש | 6 לבר נש] לברנש שמ | למימ' לימא שק:ב | 8 דמארי'] דמרי שק:ב | 10 יהא] יהי ק:ב | לעלם] לעולם ק:ב | 15 ולקבלא] ולקבלנא מ | 16 רעוא] רעואתא ק:ב | דתוריך] דתירך ל | 18 פקידא] פקיד שמ

נוסח א	נוסח ב	נוסח ג
דאנת הוא זן לכלא אנת הוא דמפרנס לכלא	ודי לכל עמך ישראל. אנת הוא דזן לכלא ומפרנס לכלא	ודי לעמך יש'. את הוא זן לכלא ומפרנס לכלא
אנת הוא שליט על מלכיא ומלכותא דילך הוא.	אנת הוא דשליט בכלא. אנת הוא דשליט על מלכיא ומלכותא דילך הוא.	את הוא שליט על כלא את הוא דשליט על מלכיא ומלכותא דילך היא.
אנא עבדך סגיד קמך ולקמיה יקר תורתך	אנא עבדיה דקב"ה דסגידנא קמיה ולקמיה יקר אורייתה. בכל עידן ועידן:	אנא עבדא דקדשא בריך הוא דסגדנא קמיה
לא על איניש אנא רחיץ ולא על בר נש אנא סמיך אלא באלקאן! דשמיא דהוא אלקאן! קשוט. ואורייתה קשוט.	לא על איניש רחיצנא ולא על בר נש סמיך לבי. אלהין באלה שמיא דהוא אלה קשוט. ואורייתה קשוט. ונביאוהי קשוט.	לא על איניש רחיצנא ולא על בר אלהין אלא באלדאן! דשמיא דהוא אלדן! קשוט
⁶⁹	ומסגי למעבד טבוון וקשוט.	ומסגי למעבד טבוון וקשוט
ביה אנא סמיך וביה אנא רחיץ ולשמיה יקרא וקדישא אנא אמיר תושבחן. יהא רעוא קמך	ביה אנא רחיץ. ולשמיה יקרא וקדישא אנא אמר תושבחן. יהא רעוא קמך דתפתח לבי באורייתך	ביה אנא רחיץ ולשמיה קדישא יקירא אנא אימר תושבחן יהא רעוא קדמך

נוסח א 23 דאנת דאת פּוּ 24 אנת וּאנת א 27 דילך הוא דילך היא פּוּא 30 ולקמיה ולקמי פּוּקוּ ו יקר ליתא א 32 איניש איניש פּוּא וּאנא ליתא פּוּא 33 וּאנא ליתא פּוּא 34 באלקא דשמיא לאלהא תורייתא פּוּ באלקא שמיא א באלהא דשמיא קו 35 דהוא כי הוא פּוּ אלקא ליתא פּוּא אלהא קו 36 קשוט קשוט ומסגי למעבד טיבו וקשוט פּוּאקוּ 43 קמך מקמך פּוּ

נוסח ב 22 ודין וית כל די פּוּ 23 דון לכלא זן לכולאי פּוּ 24 ומפרנס אנת הוא דפרנס פּוּ 25 אנת הוא דשליט בכלא ליתא פּוּ 28 עבדיה עבדא פּוּ 29 דסגידנא דסגידן דנא [?] פּוּ 36–37 ואורייתה קשוט ונביאוהי קשוט ליתא פּוּ 41 יקרא יקירא פּוּ 44 דתפתח... ולהשכיל ליתא פּוּ

נוסח ג 21 דילי די לי קו 23 לכלא לכלא שְׁקֵמ 24 לכלא לכלא שְׁקֵמ 25 שליט דשליט מ ו על כלא על כולא שְׁמ לכלא ל 27 היא הוא מ 29 דסגידנא דסגידנא שְׁלֵק 32 איניש איניש מ 33 אלהין אלקין ל 34 באלדא באלהא שְׁקֵמ באלקא ל דשמיא שמיא מ 35 אלד אלה שְׁמ אלהא קו אלוך ל 38 טבוון טבאן קו 41 יקרא יקרא קו

69 בכל המחזוריים האחרים של מנהג בני רומא שמתועד בהם ענף הנוסח המשותף גם במחזור מאנקונה (נוסח הפנים כאן) באות במקום זה התיבות 'מסגי למעבד טיבו וקשוט', המוכרות – בנוסחים שונים – מכלל העודות של תפילה זו, וקרוב לוודאי שבנוסח המחזור מאנקונה נשמטו תיבות אלה מחמת הדומות.

נוסח א	נוסח ב	נוסח ג
	ותן בלבי בינה להבין ולהשכיל.	
45	ותמלא משאלות לבי ולב כל עמך ישראל לטובה	דתשלים משאלין דלבאי ולבא דכל עמך ישראל לטב ולחיינן ולשלם.
	אמן. סלה. אמן סלה ועד:	50
אמן סלה. היו לרצון וגומ'.		

נוסח א 47 כל] ליתא אקו 48 לטובה] לטובה עלי כדכתי' ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו והיה כעץ שתול על מים ועל יובל ישלח שרשיו ולא יראה כי יבא חום והיה עלהו רענן ובשנת בצורת לא ידאג ולא ימיש מעשות פרי פ' עלי לטובה א 50 אמן סלה] אאא סלה פ' אאא ססס' א אמן אמן אמן סלה סלה סלה קו 51 יהיו... וגומ' [אכ"ר פ' ליתא א תם תם קו.

נוסח ב 47 ותמלא] דתמלא פ' 48 ולב כל] וכל פ' 50-51 סלה... ועד] כן יהי רצון פ'.

נוסח ג 47 דתשלים] דתשלו' ק; דלבאי ולבאי] דליבאי וליבאי ש 49 ולחיינן] ולחיים מ

השוואת הנוסחים מלמדת כי בבסיס שלושת ענפי הנוסח ניצבה תפילה מקורית אחת, שעובדה, הורחבה ושונתה, עד שברבות הזמן התהוו ממנה ענפים שונים. בהקשר זה חשוב שוב להדגיש כי כל אחד מן הנוסחים האלה משקף עדי נוסח ספורים בלבד – שלעולם אינם זהים לגמרי זה לזה – ואשר שרדו מבין נוסחים רבים בכתב ובעל פה שטרם תועדו, טרם אותרו או אבדו מאיתנו; יש להניח כי איתור תפילת 'ברוך שמיה' בסידורים ובמחזורים נוספים מאיטליה וממחוזות אחרים יתרום לביור מדויק יותר של נוסחיה ותולדותיה. אי הימצאותם של שני נוסחים זהים לתפילה חדשה – שמקורה עלום – בשלבים שקדמו להתקבלותה לקנון הליטורגי אין בו כמוכרן כל פלא, ולמעשה כל ממצא הפוך היה צריך להתמיהנו. ריבוי נוסחים לתפילה אחת מוסיף ומעיד על מידת הגמישות שאפיינה את תפוצתה – בכתב וכנראה לא פחות מכך בעל פה – עד שחדרה אל הקבוצים הליטורגיים, תהליך שבישר פרק חדש – וככלל קשיח יותר – בתולדות נוסחה ולשונותיה.⁷⁰

בעזרת מיון הנוסחים של 'ברוך שמיה' מן העידן שקדם לראשית הקבוציזציה של תפילה זו מתבררים ענפי הנוסח הראשיים ששרדו, שכל אחד מהם מתועד בתקופה מובחנת ובמרחבים גיאוגרפיים נבדלים. מציאותם של טיפוסים מובחנים אלה יש בה תועלת רבה לביור ראשוני של תולדות נוסחיה ומנהגי אמירתה של תפילת 'ברוך שמיה' בעידן שקדם להפצתם בדפוס (הנוסחים לענפיהם השונים נדפסו להלן בנספח). נוסח ב – שהועתק בסידור כמנהג ספרד, ושמוכר כאמור גם בנוסח קצר – הוא הארוך משלושת הנוסחים, וכלולים בו מרכיבים המצויים בכל אחד משני

70 כמה מן הלשונות המתחלפות בין הנוסחים השונים עשויות לתמוך בהשערה שתפילה זו נמסרה בין היתר בעל פה ונרשמה ומן הזיכרון, תופעה שיש בה כדי להסביר את התרבות הנוסחים. ראו בייחוד: 'פורקן מנך' (א) – 'פורקן ימינך' (ב ו ג); 'זיר' (א) – 'מטיב' (ב); 'חיים וטיב' (א) – 'חיינן בטיבו' (ב ו ג).

הנוסחים הקצרים הימנו, א ו ג, וכן מרכיבים ייחודיים לו. הנוסחים א ו ג אינם תלויים זה בזה, לכל אחד מהם מרכיבים ייחודיים, וכל המרכיבים המשותפים לשניהם מופיעים גם בנוסח ב. יוצא אפוא שנוסח ב מייצג מעין גרסת ביניים בין שני הנוסחים האחרים, כפי שמלמד למשל העיון במשפט הבא:

נוסח א	ופורקן מנך אחזי על עמך	לאמטויי לן זיו נהורך
נוסח ב	ופורקן ימינך אחזי לעמך	ולאמטויי לנא מטיב נהורך
נוסח ג	ופורקן ימינך אחזי לעמך	בבית מקדשך ⁷¹
		בבית מקדשך

אפשר להטעים ממצא זה באחת משלוש דרכים: אפשר שנוסח ב – או נוסח קרוב לו שלא הגיע לידינו – הוא הנוסח המקורי, והוא עובד וקוצר בדרכים שונות עד התהוותו של כל אחד משני הנוסחים האחרים, א ו ג; אפשר גם שנוסח ב הוא נוסח אקלקטי, שנוצר כתוצאה ממפגש מקרי בין שני הנוסחים הקצרים א ו ג, שכביכול התבססו שניהם על נוסח קצר מהם; ואפשרות נוספת היא שנוסח ב עובד והורחב על בסיס אחד הנוסחים הקצרים הימנו, א או ג, ואחר כך שונה וקוצר בזולתו, ג או א בהתאמה. כמה ראיות תומכות באפשרות השלישית, וביתר דיוק באפשרות שמתוך נוסח א, הנוסח ה'איטלקי', או מתוך נוסח קרוב לו עובד והורחב נוסח ב או נוסח שעמד בבסיסו, ושמתוך נוסח זה קוצר מאוחר יותר – בכוונת מכוון או באקראי – נוסח ג, המוכר מן הדפוסים הראשונים של ה'זוהר'. לעומת זאת האפשרות שנוסח ג, שבדפוס ה'זוהר' ובעדויות בלתי תלויות אחרות מן המאה השש עשרה, הוא הנוסח המקורי שממנו התפתחו הנוסחים אחרים, אינה מסתברת בנקל.

הערתי לעיל על לשון הכלאיים התמוזה 'ומעוררין את האהבה לעילא' (נוסח ג), המצטרפת ליתר המרכיבים ה'קבליים' בלשון הפתיחה לפי נוסח דפוס ה'זוהר', מרכיבים החסרים מנוסח א, ה'איטלקי'. בנוסח ב שבסידור הספרדי מצויים רק חלק מן המרכיבים האלה, ובהנחה שהם נוספו בשלב מאוחר כדי להתאים את התפילה להקשר קבלי, מתאים נוסח ב לעמוד כשלב קודם בתולדות העיבוד הקבלי של התפילה: 'רבי שמעון' אינו נזכר בו, אך כבר מופיע ייחוס לרמב"ן, שנודע גם כבעל סוד; במקום 'תרעי שמייא דרחמין' שבדפוס ה'זוהר' נאמר בנוסח ב 'תרעי דרחמי' (נוסח קרוב לנוסח א: 'שערי דרחמי'), והצורה הקצרה נראית המקורית;⁷² והמשפט על האהבה כבר נוסף, אך כולו כתוב עברית: 'ומעוררין את האהבה למעלה' (א). לאור זאת תרגום התיבה האחרונה לארמית בנוסח ג ('לעילא') עשוי לרמוז על ניסיון מאוחר להאחיד את לשון התפילה כדי להטמיעה ב'זוהר', בדיוק כמו שאירע בלשון החתימה: 'שתמלא ותמלא כל משאלות לבי ולב כל

71 שתי תיבות אלה חסרות בכ"י פריז 835, héb. דף 114ב.

72 דווקא הלשון הקצרה 'תרעי דרחמי' קרובה למטבע ידועה מספרא דצניעותא: 'ומתפתחי תריסר/תליסר תרעי דרחמי' (זוהר, ב, דף קעז ע"א); והשוו לשון הציטוט המשני מספרא דצניעותא באידרא רבא שבזוהר, ג, דף קלא ע"א [וראו גם: שם, ג, רלג ע"א], ואולי עמד ביטוי זה מספרות האידרות ברקע התהוותו של נוסח זה מהסידור שבכ"י סנקט פטרבורג A 31. וראו על כך עוד להלן.

עמך ישראל לטובה' (נוסחים א ו ב), שמופיעה בנוסח ג בארמית: 'דתשלים משאלין דלכאי ולכא דכל עמך ישראל לטב [ולחיינן ולשלם]' – וכבר הוער לעיל על יחידאיות הלשון 'משאלין'. ואם כנים הדברים, התרגום לארמית בנוסח ג מן המאה השש עשרה מייצג אפוא שלב עריכה מאוחר משני הנוסחים האחרים.

ראיה אחרת מצויה במשפט המרכזי 'לא על איניש אנא רחיק' (נוסח א) / 'לא על איניש רחיצנא' (נוסחים ב ו ג): השוואת הגרסאות מלמדת שבשני הנוסחים הראשונים השלימה הצלע השנייה מבנה של תקבולת: 'ולא על בר נש אנא סמיך' (נוסח א) / 'סמיך לבי' (נוסח ב), וההבדל בין שני הנוסחים הוא רק בסגנון הארמית. לעומת זאת בנוסח ג צלע זו שוברת במובהק את התקבולת: 'ולא על בר אלהין', ואין בה פועל בצורת הבינוני. בעזרת נוסח ב אפשר כמדומני לשחזר שיבוש מופלא שאירע בלשון המשפט בנוסח ג – בנוסח א כתוב המשפט כולו בארמית: 'ולא על בר נש אנא סמיך אלא באלהא דשמיא', והמילה 'אלא' מציינת את הניגוד; ואילו בנוסח ב נכתב המשפט בארמית בסגנון שונה: 'ולא על בר נש סמיך לבי אלהין באלה שמיא', והתיבה אֶלְהִין מציינת את הניגוד, כדרך התרגומים הארמיים בתרגום מיליות הקישור 'כי אם' בלשון המקרא.⁷³ לעומת זאת בנוסח ג, 'ולא על בר אלהין אלא באלהא דשמיא', אירע כמדומה שיבוש: הקורא מצא 'אלהין', לא השגיח במשמעו וקרא 'אֶלְהִין' (אלהים), וכך אירע שהביטוי 'בר נש' שבמקור הומר בצירוף המתמיה 'בר אלהין'.⁷⁴ אם כן בעוד שנוסח א ונוסח ב משקפים נכוחה גרסאות ארמיות שונות למשפט תקבולת אחד, הלשון שבנוסח ג מצביעה בסבירות גבוהה על שיבוש שנבע מהבנה לקויה או מפיוסוק לקוי של המשפט,⁷⁵ ושיצר את ההיגד על בן האלוהים, המזוהה אולי יותר מכול עם תפילה זו.⁷⁶

גם בלשון 'ביה אנא רחיק', שנשתמרה בכל הנוסחים, אפשר כי נוסח א – שבו היא פותחת תקבולת: 'ביה אנא רחיק / וביה אנא סמיך' – משמר את לשונו המקורית של הקטע החותם, כשהבינוני הפועל מופיע לאחר כינוי גוף פרוד.⁷⁷ ייתכן אף שכמה מן הלשונות שהצבעתי עליהן לעיל כחריגות בהשוואה לארמית השכיחה ב'זוהר', נוצרו משיבושים שנבעו מהבנה לקויה של

73 השוו השערה דומה שהעלה יטלש, מבוא הלשון (לעיל הערה 40), דף [לו ע'א], הערה 28, בלא כל עדות טקסטואלית.

74 כנראה בעקבות דנ' ג 25.

75 אפשר שנוסח ג משקף דילוג על כמה תיבות ('נש סמיך לבי'); ולחלופין ייתכן ששורבבה לנוסח זה הגהה או הערת סופר, כדוגמת התיבה 'אלהין' שנוספה מעל לתיבה 'אלא' שבמקור וכדומה, ושממנה עשוי היה להיווצר הנוסח המשובש.

76 על יסוד העיון בביטוי ייחודי זה הסיק אפשטיין כי מאמר 'ברוך שמיא' כולו נקבע ב'זוהר' בזמן מאוחר ואף ייחס אותו 'לאחד החכמים בזמן מאוחר מרשב", כאשר ידוע, כי זוהר נקבעו מאמרים מכמה חכמים כאלה ועם משך הזמן נתיחסו לרשב"ז – זאת כמובן לפי ההנחה המסורתית שזמנו של ה'זוהר' כזמנו של התנ"ך שמעון בן יוחאי. ראו: ב' עפשטיין, ברוך שאמר: תפלות השנה, תל אביב תשכ"ח, עמ' קעח.

77 לעומת זאת בנוסחים האחרים מצויות צורות בינוני פועל שלאחריהן כינוי גוף חבר ('סגידנא', 'רחיצנא') ובהגות מאוחרות לנוסח ג הופיע גם 'סמיכנא', וראו להלן הערה 80.

צירופים נדירים בתערוכת הארמית שיצר המחבר האנונימי של 'ברייך שמייה' בגרסתה המקורית.⁷⁸ זאת ועוד, הטעם המסתבר לשיבושים אלה מסייע לסלק פתרונות על דרך הקריאה הקשה (*lectio difficilior*) לפחות בחלק מן ההבדלים בין הנוסחים השונים. אפשר להראות בדוגמאות נוספות כי נוסחים א וב, מן המאה החמש עשרה, משמרים שתי חלופות ללשון אחת, בעוד נוסח ג, המאוחר, לא רק מקצר אלא גם נחות ופגום מעט. למשל:

נוסח א	אנא עבדך סגיד קמך	ולקמיה יקר תורתך
נוסח ב	אנא עבדיה דקב"ה דסגידנא קמיה	ולקמיה יקר אורייתה
נוסח ג	אנא עבדא דקדשא בריך הוא דסגדנא קמיה	

גם כאן בנוסח א יש מבנה חרוז ושקול; נוסח ב ארוך ומסורבל; ונוסח ג קצר ואולי חסר. אפשר אפוא – אם כי אין לדבר הכרע – שלפנינו ראייה נוספת לקדמותו של נוסח א מנוסח ב, ולאחריו של נוסח ג, החסר והמשובש.⁷⁹

מסתברת פחות האפשרות הנוספת שהועלתה לעיל – שנוסח ב, שבסידור כמנהג בני ספרד, הוא גרסה לקטנית המבוססת לא רק על הנוסח האיטלקי, נוסח א, אלא כביכול גם על נוסח ג, שבדפוסים. עם זאת מעניין לציין כי מפגש אקלקטי כזה אירע בשלב מאוחר, בעקבות התקדשותו הקנונית של ספר ה'זוהר' בדפוס וככל הנראה בזיקה להשתקעותה של תפילת 'ברייך שמייה' בסידור ובמנהג. במחצית השנייה של המאה השבע עשרה תיקנו מגייהים את נוסח ג הלוקי שבדפוס ה'זוהר' הראשונים ושיבצו בו תוספות המוכרות מנוסח ב הארוך, וכולן מעידות כי נוסח כזה – ממקור חיצוני ל'זוהר' – היה לעיניהם, דהיינו הוא הוסיף להתפשט בערוצים עצמאיים.⁸⁰

78 אפשר שבאורח דומה יש להטעים את לידתו של הצירוף היחידאי 'פורקן ימינך' (נוסחים ב וג), שכאמור לעיל אינו מוכר מן הארמית של ה'זוהר' – ולכן אי אפשר לתלותו במפגש עם לשון ה'זוהר' – ושעשוי להתברר כשיבוש של 'פורקן מנך' (נוסח א) שעמד במקור. ואולם לא מן הנמנע שהביטוי המקורי הוא 'פורקן ימינך', ושבמקרה זה נוסח א משקף נוסח שהשתבש. להטעמת היווצרותו של הצירוף 'פורקן ימינך' ראו להלן הערה 118.

79 בהקשר זה מעניין להעיר כי בנוסח ג, שנדפס ב'זוהר', חסרות מגוף התפילה שלוש ההתייחסויות לתורה המצויות בשני הנוסחים האחרים: 'ולקמי יקר תורתך/אורייתה' (נוסחים א וב); 'אורייתה קשוט' (נוסחים א וב); 'דתפתח לבי באורייתך' (נוסח ב). צלעות אלה חסרות גם מעדי הנוסח האחרים מן המאה השש עשרה שאינם תלויים בדפוס, זולתי כ"י ניו יורק Ms. 2076, ואם לא חלה בנוסח זה קונטמינציה (וראו לעיל הערה 54), אפשר לראות בו חוליית ביניים נוספת – ומשובחת יותר – בין נוסח ב, שיוחס לרמב"ן, ובין נוסח ג, הפגום, שנכנס בסופו של דבר אל הדפוסים. משמעותו של הבדל זה תידון להלן.

80 בשנת ת"ך (1660) לערך נדפס בקרקוב ספר 'תיקוני שבת', ובסופו הובא נוסח מוגה (ומנוקד) של התפילה שהתקין חיים באכנר (בעל ספר אורחות חיים, קרקוב ת"ד) בלויית ביאור מילולי ופירוש קבלי שכתב באכנר התבסס על נוסח דפוס קרימונה של ה'זוהר' ושיבץ בו, בסוגריים, כמה תוספות: 'לאמטוי לן מטוב נהורך', 'מקמיה דיקר אורייתא בכל עידן ועידן', 'אורייתה קשוט ונביאוהי קשוט', 'דתפתח לבאי באורייתך'. על מקור זה ראו: פרנקל, תפילת ובקשת (לעיל הערה 2), עמ' תקסג, הערה 19; חלמיש, הנהגות קבליות (לעיל הערה 27), עמ' 403, הערה 1608. בסמיכות זמן נדפסו בספר דרך אמת, ונציה ת"ח, הגהותיהם של

מאלפת העובדה שמגיהים אלה, שפעלו למשל במזרח אירופה ובאיטליה, ייחסו את ההגהות שבידיהם לארץ ישראל ואף לדמותו של האר"י, ועל כל פנים לא לטפסים של ה'זוהר' שהיו בידיהם, ושעל נוסחיהם לא סמכו;⁸¹ ומעניין שכעבור זמן קצר נכנסו כל הגהותיהם למהדורות הדפוס של ספר ה'זוהר', ומשם הן מוכרות – לרוב בלא כל סימן מבחין – עד ימינו.⁸² היה אשר היה מקורן המדויק של הגהות מאוחרות אלה, גם הן מורות בכירור על מקור אחר – חיצוני לספר ה'זוהר' ובלתי תלוי בו – שממנו השתלשלה תפילת 'בריך שמיה' לנוסחיה בכתב ובעל פה. גלגוליו העצמאיים של הנוסח הספרדי, נוסח ב, במנותק מנוסח התפילה בספר ה'זוהר' הם ראייה נוספת לאי תלותה של 'בריך שמיה' בספר ה'זוהר' ולשייכותה למסורת תפילה נבדלת, שהתקיימה בסידורים ובשוליהם זמן רב קודם להדפסת ה'זוהר' ובלא כל זיקה אליו, ושלמעשה הוסיפה להתקיים גם אחרי כן.

אבקש אפוא להציע שהנוסח האיטלקי, נוסח א, המתועד במאה החמש עשרה בתוספות למחזוריים כמנהג בני רומא, משקף יותר מכל העדים האחרים את נוסחה הגרעיני והמקורי של הברכה האנונימית. ברבות הזמן עובדה לשון הברכה והועשרה, נוספו לה ביטויים שונים – ובהם יסודות קבליים – חלו תמורות בלשונה הארמית, ואף הוצמד לה הייחוס הבדוי לרמב"ן. עיבודים מסוג זה, שאחד מהם מתועד בסידור ספרדי מן המאה החמש עשרה, נוסח ב, הילכו כנראה במקומות שונים. אחד מהם – קצר, חסר ולא משובח, נוסח ג, המתועד בענפים קרובים – התגלגל באמצע המאה השש עשרה לידיהם של מסדרי הדפוסים הראשונים של ספר ה'זוהר' בצפון איטליה.

כיצד יש להטעים את העובדה שלא נוסח א, שהיה מוכר לפנים באיטליה, הוא אשר הגיע לדפוס ה'זוהר' בקרימונה ומנטובה, אלא דווקא נוסח ג? דומני שהפתרון לתמיהה זו טמון לא

ר' יוסף חיים זכות לספר ה'זוהר', המבוססות על הגהות שייחסו לאר"י, והן כוללות את התוספות הבאות למאמר הנדפס בוהר, ב, דף רו ע"א: 'ולאמטויי לנא מטוב נהורך', 'מקמי דיקר אוריתיה בכל עידן ועידן', 'סמיכנא', 'אוריתיה קשוט ונביאוהי קשוט', 'דתפתח לבי באוריתך'.

81 וראו בייחוד דברי באכנר (תיקוני שבת [שם], דף אחרון [בלי מספור]). באכנר תלה את הגהות האר"י בגילוי אליהו: 'התפלה היא מקובלת והובא מירושלים תוב"ב [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו] הגהות האר"י ז"ל ע"פ אליהו הנביא ז"ל על הזוהר והגהותי מתוכו תפלה זו וחזי מאן גברי רברת' דקא מסהידו עליה, הרשב"י זלה"ה [ויכרונו לחיי העולם הבא] והאר"י זלה"ה והאחרון חביב אליהו ז"ל. על ייחוס חלק מהגהות 'דרך אמת' לאר"י ראו דברי זכות בחתימת ספרו הנזכר בהערה הקודמת.

82 הגהות אלה הוכנסו לראשונה אל מהדורת ספר זוהר: שמות, וולצבך תמ"ד, דף פב ע"ב – פג ע"א, עמ' שלו – שלו (כל התוספות מ'דרך אמת' הובאו בסוגריים). שימושם של המהדירים בהגהות 'דרך אמת' צוין בפירושו בהקדמתם לספר. וראו בעניין זה: B. Huss, 'The Text and Context of the 1684 Sulzbach Edition of the Zohar', Ch. Goodblatt and H. Kreisel (eds.), *Tradition, Heterodoxy and Religious Culture*, Beer Sheva 2007, p. 120. בדפוסים אחרים הובאו הערות 'דרך אמת' בשולי הדף, וראו לראשונה: ספר זוהר על התורה, ב, אמסטרדם תע"ה, דף רו ע"א. ואולם במהדורה הבאה שראתה אור בהוצאה זו, כעבור שלוש עשרה שנים, כבר שולבו ההגהות בגוף הטקסט ובלא הבחנה. וראו: ספר זוהר על התורה, ב, אמסטרדם תפ"ח, דף רו ע"א; ובדומה: ספר זוהר על התורה, ב, קושטא תצ"ו, דף רו ע"א.

רק בהפרש הזמן בין התעודות המחזיקות את שני הנוסחים א וג, אלא גם במרכיבים הקבליים שנוספו לנוסח ב – ולנוסח ג, כנראה בעקבותיו – והנעדרים לחלוטין מנוסח א. רוצה לומר, קרוב לוודאי ששילוב היסודות הקבליים – והלא-מקוריים לשיטתי – שראשיתו כמסתבר כמה דורות קודם להופעת התפילה בהדפסות ה'זוהר', סייע בבוא העת לזיהויו של הקטע כדברי ר' שמעון ולשרבובו בסמיכות זמן אל כתבי יד של ה'זוהר' לפרשת ויקהל, שלפחות אחד מהם הגיע כנראה לידי המדפיסים הראשונים. העליתי לעיל את ההשערה שהקטע 'ברוך שמייה' שולב ב'זוהר' בדפוסים אלה בעקבות מפגש עם כתב יד מיוחד שהגיע מארץ ישראל, שכן שילוב כזה אינו מתועד בכתבי יד רבים של ה'זוהר' שהיו בצפון איטליה באותה שעה. על סמך השערה דומה אפשר להטעים את הופעתו הפתאומית של נוסח ג ה'קבלי' בדפוס ה'זוהר' באיטליה, נוסח הנבדל מהנוסח הקדום והלא-קבלי שתועד במחזורים איטלקיים, נוסח א; דהיינו נוסח 'לא איטלקי' זה התגלגל לאיטליה ממחוזות רחוקים בזכות הופעתו בכתב יד של ה'זוהר' שהיה בידי המדפיסים או בשוליו.

בירור נוסחאותיה הקדומות של תפילת 'ברוך שמייה' מצמיחה אפוא תועלת נוספת בניסיון להתחקות אחר גלגוליה של התפילה – תחילה באופן עצמאי, בשולי מחזורים או בתוך סידורים, ולאחר מכן בשולי הטקסט של ה'זוהר' על התורה ולבסוף בתוכו. הכנסת התפילה ל'זוהר' לא הייתה פרי יוזמתם של מסדרי ה'זוהר' לדפוס באיטליה, אלא הופיעה – ככל הנראה זמן לא רב קודם לכן – בהעקת עולמות של ה'זוהר' שנפוצו במרחבים גיאוגרפיים אחרים, בצפון אפריקה, במזרח ובין היתר כנראה גם בצפת.

עם זאת לפי שעה אין בידינו עדויות מספקות כדי לקבוע מסמרות בשאלה אם היה העיבוד ה'זוהרי' הסופי לתפילה פרי מלאכתם של מעתיקים אלמונים אלה או שמא כבר במועד מוקדם יותר הוצמדה הפתיחה 'אמר ר' שמעון' ועובדו עוד כמה מלשונות התפילה, כולל תרגום צירופים עבריים לארמית. בהקשר זה ראוי להעיר כי בידינו ראייה נוספת להימצאותו של נוסח ג המקוצר במחוזות שונים בלא זיקה אל ה'זוהר': גרסה קרובה לו – אך לא זהה – משתקפת מהופעתה הראשונה של התפילה בדפוס, בלקט תפילות מאת דוד בן יוסף קארקו שנדפס בקונסטנטינופול בשנת 1535 או 1538.⁸³ המלקט, שפעל שנות דור בטרם הדפסת ה'זוהר', העתיק את התפילה בתוספת ההוראה 'כשמוציאין ספר תורה יאמר', ובלא שהסגיר דבר על ייחוס לספר ה'זוהר' ולא לשום מקור אחר.⁸⁴ האם ייתכן שמוצאו של נוסח זה במסורת תפילה רומניוטיית ששילבו מעתיקים בדרשות ה'זוהר', ושהוסיפו עליה את הייחוס לר' שמעון? לפי שעה קשה להשיב על

83 דוד בן יוסף קארקו, תפלה לדוד, קושטא רצ"ח, [דף 27ב]. ראו: י' יודלוב, "תפלה לדוד" – קובץ תפילות מירושלים, קושטא רצ"ה או רצ"ח, קרית ספר, סא (תשמ"ו-תשמ"ז), עמ' 931. להבדלים בין נוסח 'ברוך שמייה' בהדפסה זו לנוסחה הראשונים של ה'זוהר' ראו: סק, בריך שמייה (לעיל הערה 50), עמ' קיב [תשלח].

84 קארקו, תפלה לדוד (שם). יודלוב ציין 'מן הזוהר, פרשת ויקהל' (יודלוב, תפלה לדוד [שם]), אך הציין ל'ספר הזוהר' אינו מופיע בלקט עצמו, ואין כל סיבה להניח כי מצא תפילה זו ב'זוהר', בייחוד מפני שעל כל הקטעים

שאלה זו בפסקנות, אך איתורן של עדויות נוספות מסוג זה בעתיד יוכל לתרום לברור המקורות שמהם התגלגל נוסח ג לידי המעתיקים – בארץ ישראל או במקום אחר – שקבעוהו ברצף דרשות ה'זוהר'.

לעת עתה חסרות לנו חוליות נוספות שבעזרתן אפשר יהיה לקבוע אם העיבוד הקבלי, המתועד לראשונה בתעודות מספרד, אכן נעשה לראשונה באיבריה או במרחב גיאוגרפי אחר. על כל פנים מעניין לציין בהקשר זה כי בקובץ תפילות שהועתק בעיראק בשנת 1577 הביא המעתיק, יהודה בן גמליאל, נוסח (משובש) של התפילה התלוי בוודאות בנוסח ב, הספרדי, והוקדם לו המשפט: 'א"ר שמעון בן יוחאי תפלה זו שמעתי מאליהו הנביא ז"ל ואשריו ואשרי חלקו כל האומר זו תפלה בשעת יציאת ס"ת ואינה חוזרת ריקם וזו היא בריך יהא שמיא דמארי עלמא' וכו'.⁸⁵ נוסח זה, על כל השינויים והשיבושים שנפלו בו, קרוב בכללותו לנוסח ב וכנראה התבסס עליו – ולא על נוסח ג, שהשתרע בדרך לא דרך לדפוסים הראשונים של ה'זוהר' – והריהו מזכיר בפירוש קישור של ברכת 'ברוך יהא שמיא' לר' שמעון בן יוחאי (ששמע מאליהו).⁸⁶ לשון אחר, לפנינו נוסח של 'ברוך שמיא' שהיה מוכר במזרח באמצע המאה השש עשרה, ואף על פי שבהכרח אין הוא מבוסס על דפוס ה'זוהר' האיטלקיים, הוא יוחס בכל זאת לר' שמעון. אפשר אפוא שאף לידתו של הייחוס הזה – ושל הייחוס לאלהו – הייתה במקור אחר, ולא בתוספת יצירתית שבדו מעתיקים של ה'זוהר' בארץ ישראל או במקום אחר.

למקורותיה הקדומים של ברכת 'ברוך שמיא'

היקרותה של תפילת 'ברוך שמיא' בתעודות ליטורגיות מן המאה החמש עשרה ומראשית המאה השש עשרה זורעת אור על תולדותיה דורות רבים קודם לשיוכה המלאכותי והקלוש לספר ה'זוהר', המשתקף מדפוסיו הראשונים בצפון איטליה. כפי שהתברר, במשך תקופה ארוכה הילכו נוסחים מובחנים של התפילה במחוזות שונים: בספרד, באיטליה, בביונטיין ואולי גם במזרח –

הקצרים שהעתיק קארקו בהקדמה מטופס של ספר ה'זוהר' שמצא בעת ביקורו בבית כנסת בירושלים, הוא ציין את מקורם בפירוש. וראו: יודלוב, תפלה לדוד (שם), עמ' 929–930.

85 כ"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה Ms. X 893 Z 8, II, no. 18, דף 7א–ב. נוסח התפילה כולל תוספות ושינויים רבים בהשוואה לנוסח הנדפס ב'זוהר', למשל: 'מלאכיא' במקום 'מלכיא', ותחת 'כתרך' ואתרך' נכתב: 'כתאבך' [!] ואורייתך ואתרך' – אם לא אירע כאן שיבוש פשוט מן 'כתרך' שמצא המעתיק במקור, אפשר שלשון זו משקפת צורה ערבית יהודית: כתאבך, דהיינו ספרך, במובן של מקרא או תורה, או שיבוש מן 'כתבך' בעברית. גם במקור זה צוין זמן אמירת התפילה בעת יציאת ספר התורה, ולא בפתיחת ההיכל כבעדי הנוסח האחרים (כולל דפוס ה'זוהר') פרט לנוסח א. לבד מנוסח 'ברוך יהא שמיא' הובאה בקובץ (דף 9ב–13א) התפילה על המזונות שתיקן ר' שלמה אלקבץ, והמעתיק הקדים: 'כתוב בספר הזוהר בפרשת ויהי בשלח חייב אדם להתפלל על מזונותיו בכל יום ואפילו יהיה לו מה יאכל [...] אני שלמה הלוי בן אלקאבץ תקנתי תפילה זו'. התפילה נדפסה מכתב יד אחר בידי רצ"י ורבובסקי, 'תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי' אלקבץ, ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' קמו–קמח.

והשווה האמור לעיל הערה 80.

ובכל המקרים בלא כל סימן לקשירתה לספר ה'זוהר'. מציאותו של עיבוד קבלי לתפילה – שיוחס לרמב"ן – בסידור ספרדי שקדם כמה דורות למעשי המדפיסים של ה'זוהר' באיטליה, מעידה שאף קליטה בחוגים שהיו אמונים על הקבלה אירעה בטרם יוחסה לר' שמעון ונשתלה בין דרשות ה'זוהר'. ואולם היכן צמחו לראשונה לשונותיה הייחודיות של התפילה גופה, שיש בה לשונות ברכה, שבח ובקשה זו בצד זו?

בכל אחת ממשפחות הנוסח של התפילה, שנתתי בהן לעיל סימנים (א, ב, ג), נשתמרו עדי נוסח הכוללים בראש התפילה לשון הקדמה (בנוסחים שונים: 'כד מפתחי' / 'כד מפקין' / 'כד מפקי' ועוד) ותעודות שלא נשתמרה בהן לשון הקדמה כלל. כפי שטענתי, סביר להניח שנוסח א ('כד מפתחי פתחי ההיכל לאפקא ספר תורה מתפתחי שערי דרחמי ולבעי לי לאניש למתבע בעותי ולימי הכי') משקף את הנוסח הקדום ביותר, ועליו הולבשו הייחוסים הפסידו-אפיגרפיים 'תפלה להרמב"ן' (נוסח ב) ואמר רבי שמעון' (נוסח ג) וכן התוספת הקבלית על התעוררות האהבה (נוסחים ב ו ג). כאמור קרוב לוודאי שנוסח קדום זה התפתח מחוץ להקשר קבלי. ברם גם באשר לנוסחה הקצרה של הקדמה זו נותרה בעינה שאלת מקורן של מילות ההנחה הללו שהוצבו בראש הברכה. האם יש במילים ארמיות אלה כדי להעיד על נטילת התפילה כולה ממקור קדום או שמא יש לראות גם בהן תוספת משנית ממקור עלום ומאוחר? לעת עתה אין לאל ידי להציע תשובה מספקת על שאלה זו. עם זאת מעניין לציין שנוסחן של מילות ההנחה בנוסח ב – כפי שנשתמר בסידור כמנהג בני ספרד שבכ"י סנקט פטרבורג A 31 – משתקף גם מפתחה לתפילה קבלית אחרת בארמית, שנאמרה אף היא בחוגי המקובלים בויקה לפתיחת שערי ההיכל. כוונתי לתפילה הנידחת שנפתחת במילים 'צלוחא דרעוא קמי עתיקא דעתיקין', ושנסדרה כתוספת לאמירת הפסוק 'ואני תפילתי לך ה' עת רצון' (תה' סט 14) בעת פתיחת שערי ההיכל במנחה של שבת. בהופעתה הראשונה בדפוס, בשנת 1601, יוחסה תפילה זו לחכם אלמוני בשם 'דבינו מאיר הלוי', ובמקורות מאוחרים יותר ייחסוה לרמב"ן או לתלמידי ר' נסים גירונדי (הר"ן).⁸⁷ בראשה הובאו כמה מילות הקדמה בזו הלשון: 'הא סדרנא צלותי לרצויי בהו למלכא חדא צלותא ועירתא כד מפקי ספרא דאורייתא למקרי ביה בצבורא דהא כד מתפתחי תרעי היכלא לתתא מתפתחי לעילא תרעי דרחמי ומתעוררי את האהב' וכל שכן במנחה דשבתא [...].⁸⁸ לשון הפתיחה לתפילה זו קרובה ללשון נוסח ב שהוקדם ל'ברייך שמייה' בסידור כמנהג בני ספרד, יותר מאשר לנוסח המפורסם מדפוס ה'זוהר'.⁸⁹ נראה כי שני המקורות – הפתיח לתפילת 'צלוחא

87 נדפסה לראשונה: ר' אלעזר אזכרי, ספר חרדים, ונציה ש"ס"א, דף עט ע"ב. בחוג השבתאים שפעל בקסטוריה נמנתה תפילה זו עם הנהגותיו המיוחדות של נתן העזתי ויוחסה לרמב"ן ולר"ן. ראו: מ' בניהו, התנועה השבתאית ביוון (ספונות, יד; ספר יוון, ד), ירושלים תשל"ג, עמ' רפג. לדיון בזהותו של ר' מאיר הלוי ראו: שם, הערה 58. ייתכן גם שהייחוס הוא לר' מאיר הלוי אבולעפיה, אפשרות שבניהו לא העלה. על תפוצתה של תפילה זו במקורות מאוחרים נוספים ראו: חלמיש, הנהגות קבליות (לעיל הערה 27), עמ' 446–447.

88 אזכרי, ספר חרדים (שם) [ההדגשה שלי].

89 בנוסח שבדפוס ה'זוהר' הלשון היא 'כד מפקין ס"ת בצבור' למקרי ביה'.

דרעוא' והפתיח לנוסח 'ברייך שמיה' בנוסח ב שבסידור ספרד מן המאה החמש עשרה – שימרו לשון אחת, השונה מן הלשון שבנוסח 'ברייך שמיה' שב'זוהר'.⁹⁰ האם נוסח ב של 'ברייך שמיה' הוא שעמד לנגד עיניהם של מעצבי תפילת 'צלותא דרעוא'? ושמה להפך, הפתיח לתפילת 'צלותא דרעוא' הוא ששימש גם את הראשונים שהתאמצו לשוות ל'ברייך שמיה' אופי קבלי (ואף 'זוהרי') קדום?⁹¹ ואולי שתי התפילות הארמיות – שנוספו למערכת הליטורגית בהקשר ריטואלי דומה (פתיחת ההיכל והוצאת ספר התורה) – קלטו בראשן לשון פתיחה ממקור שלישי, קדום מהן? לפי שעה, בהיעדר ידיעות מדויקות על זמן חיבורן ומקום חיבורן של שתי התפילות, קשה לקבוע מסמרות בשאלות אלה. מכל מקום הדמיון ללשון הפתיחה של התפילה הנידחת 'צלותא רעוא' תורם לביורן הדרכים שבהן ניסו מתפללים לקשור את 'ברייך שמיה' אל הליטורגיה והמנהג.

אפשר שההקשר הריטואלי הייחודי הזה מרומז גם בגופה של תפילת 'ברייך שמיה', ואם כך אולי אין לראות בלשון ההקדמה הצמדה מלאכותית ומאוחרת. לפי נוסחיה הקדומים של התפילה – שלא כבנוסח שהשתרבב אל דפוסי ה'זוהר'⁹² – המתפלל מצהיר: 'אנא עבדך סגיד קמך ולקמיה יקר תורתך' (נוסח א) / 'אנא עבדיה דקב'ה דסגידנא קמיה ולקמיה יקר אורייתיה' (נוסח ב).⁹³ הצהרה זו על השתחוויה לפני האל ולפני (ספר) התורה מתאימה יפה לעיתוי הטקסי שבו פתוחים שערי ההיכל לרווחה בחזית בית הכנסת, וספרי התורה גלויים לקהל. לפי אפשרות זו לידתו של מנהג אמירת 'ברייך שמיה' הייתה כרוכה בניסיון למלא את החלל הליטורגי בסמיכות למנהגים של פתיחת ההיכל והוצאת ספר התורה. כבר במסכת סופרים נזכרות נוסחאות הנלוות לריטואלים הסובבים את הקריאה בספר התורה,⁹⁴ והן הוסיפו להתפתח בסידורי הגאונים⁹⁵ ומאוחר יותר חדרו לספרות המנהג וההלכה.⁹⁶ במקורות אלה נזכר גם המנהג לכרוך בפני ספר התורה המופנה

90 לשון הפתיח בסידור כמנהג ספרד מן המאה החמש עשרה התגלגלה לסידורים מאוחרים ודחקה את הלשון הפופולרית שנדפסה ב'זוהר'. ראו למשל: 'רבי שמעון פתח כד מפקין ספרא דאורייתא בציבורא מתפתחין תרעי דרחמי טב לי' לבר נש למימר הכי' (ר' ישעיה הלוי הורוויץ, שער השמים: פירוש על התפילה, אמסטרדם תע"ז, דף רט ע"ב). על כוונתו עלינו להניח שנוסח הפתיחתא הזאת הוסיף להתגלגל דורות רבים אחרי השתלטותם של הנוסחים הנדפסים ב'זוהר'.

91 תוכנה של תפילת 'צלותא דרעוא', שלא כתוכנה של 'ברייך שמיה', קבלי והיא כוללת מושגים רבים שמקורם בספר ה'זוהר' ובייחוד באידרות. הרעיון הבסיסי שעת הרצון בתפילת המנחה מזמנת את 'רעוא דרעוין' (רצון הרצונות) ומשופעת בסגולות מיוחדות מבוסס על הנאמר בזוהר, ב, פח ע"א–ע"ב.

92 רק בהגהות שנוספו במהדורת זולצבך תמ"ד של ספר ה'זוהר' (ראו לעיל הערה 82) נוספה השלמה למשפט זה: 'אנא עבדא דקב'ה דסגידנא קמיה (מקמיה דיקר אורייתיה) וכו'. ההדגשה 'ולקמיה יקר אורייתיה' מתועדת גם בנוסח שבכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 2076, דף 188א, הנזכר לעיל הערות 53–54.

93 והשוו להבדל דומה בסיפא של הצהרה זו, שבה הנוסחים הקדומים (א וב) מוסיפים לאחר 'אלקא/אלה קשוט' את המילים 'אורייתיה קשוט', החסרות מנוסח ג.

94 מסכת סופרים יד, ה–ח (מהדורת היגר, עמ' 257–262).

95 ראו בייחוד: סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' נח.

96 ראו בייחוד: ספר המנהיג, א, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' קנד; ר' אהרן הכהן (מלונגיל), ארחות חיים, א, מרכזו שפירא תשע"ז, עמ' שפא–שפב; טור, אורח חיים, סימן קלד. לדיון מפורט בתולדות התהוותם

לקהל.⁹⁷ אפשר אפוא שלשון התפילה הארוכה 'ברוך שמי' נוסדה במקורה כעין הרחבה של נוסחאות אלה. ולא זו אף זו, ייתכן שהצהרה הנזכרת על הסגידה לפני האל ולפני התורה נלוותה לפעולה ממשית של כריעה או השתחוויה לשערי ההיכל שנפתחו או לספר התורה שהוצא מהם לפני הקריאה בתורה, מנהג ששורשיו הקדומים נדונו במחקר.⁹⁸

בהקשר זה יש לשים לב גם לקישור הסמלי והטקסי בין פתיחת פתחי ההיכל להיפתחות שערי הרחמים, שאף הובע בפירוש בלשון ההנחיה שהוקדמה לנוסח א': 'כד מפתחי פתחי היכל לאפקא ספר תורה מתפתחי שערי דרחמי'.⁹⁹ היפתחות 'שערי דרחמי' (השוו נוסח ב: 'תרעי דרחמי') עשויה להורות כאן על שערי הרחמים הנפתחים לבקשת חמלה וחנינה – בדומה לעתירת המתפלל בגוף התפילה 'ולקבלא צלותן/צלותנא ברחמי' (נוסחים א וב)¹⁰⁰ – או לחלופין על פתיחת שערי התפילה (לפי 'רחמי' בהוראה משנית של תפילה בארמית המאוחרת).¹⁰¹ האפשרות שמדובר בשערי הרחמים קושרת את 'ברוך שמי' לתפילות או למטבעות ליטורגיות שנתכנו על שערי הרחמים,¹⁰² ואולי יש בה כדי ללמד על זיקה – ישירה או פולמוסית – לסוגת התפילות והפיוטים למלאכים מכניסי רחמים.¹⁰³

של טקסי הוצאת ספר התורה והכנסתו ראו בייחוד: ר' לנגר, 'שלבים קדומים בהתפתחותה של הוצאת התורה והכנסתה בבית הכנסת בימי הביניים: עיון בטקסים של סדר רב עמרם גאון ושל מסכת סופרים', כנישתא, 2 (תשס"ג), עמ' צט–ק.ח.

97 מסכת סופרים יד, ח (מהדורת היגר, עמ' 262). טור, אורח חיים, סימן קלד.
98 לעדויות קדומות למנהג ההשתחוויה לארון ולספר התורה ראו: ש' ליברמן, שקיעין: דברים אחדים על אגדות, מנהגים ומקורות ספרותיים של היהודים שנשתקעו בספרי הקראים והנוצרים, ירושלים תרצ"ט, עמ' 9; ב"מ לוי, 'חלוקף מנהגים שבין בני ארץ ישראל לבני בבל', סיני, ד (תרצ"ט), עמ' רס–רסא; מ' קיסטר, נספח למ"י קיסטר, "'אל תִּדְמֶוּ..."' "לא תִּשְׁבְּהוּ..."' "מ"י קיסטר, מחקרים בהתהוות האסלאם, תרגם א' אמיר, ערך מ' לקר, ירושלים תשנ"ט, עמ' 199–200 והערה 48.
99 לאחרונה הוצע לראות בתפילת 'ברוך שמי' ביטוי ל'זיהוי חווייתי של ארון הקודש עם ארון הברית', ראו: ב' ניב, "'כיסא כבוד מְרוֹם": על עיצוב ארונות קודש במזרח אירופה במאה השמונה עשרה, תרביץ, פ (תשע"ב), עמ' 438–439.

100 על יציר הכלאיים 'תרעי שמיא דרחמי' שבנוסח שנכנס לדפוס ה'זוהר', נוסח ג, ראו לעיל ליד הערה 72. לא מן הנמנע שמשתקפת בו כבר העשרה קבלית של הביטוי לפי זיהוי תיאוסופי-תבנית של הרחמים עם ספירת תפארת, המסומלת גם בשמיים.

101 לזיקה בין תפילה ובין שערי הרחמים ראו למשל האגדה התנאית על מרדכי שהובאה בתלמוד הבבלי, מגילה יב ע"ב. להבחנה בין שערי תפילה, הנפתחים לעיתים, לשערי רחמים, שאינם ננעלים לעולם, ראו: מדרש תהילים ד, ג (מהדורת בובר, דף כב ע"א).

102 ראו למשל הלשון 'ר' [חמנא] פתח לן תרעי דרחמי', המתועדת בסליחה כבר בסדר רב עמרם גאון (לעיל הערה 95), עמ' קנח.

103 בתפילה לצידוק הדין שנסתפחה על סדר רב עמרם לפי אחד הנוסחים נאמר: 'מלאכי הרחמים הממונים על שערי רחמים, הם יצאו לקראתו ויאמרו לו שלום בואו' (שם, עמ' קפ–קפז). לדיון בסוגיית הוויכוח על מכניסי רחמים ראו בייחוד: ש' עמנואל, 'על אמירת הפיוט "מכניסי רחמים"', המעין, לח (תשנ"ח), עמ' 5–11. פרופ' מנחם קיסטר העירני על הדמיון בין תפילת הרחמים בסמיכות לקריאת התורה בתפילה שלפנינו ובין מנהג שנכח המתועד בחדי' על מומר יהודי מתמין שהיה חותם את קריאת התורה מדי שנה בקריאה 'تنزل عند ختمها

האם לבד מכך מצויים בידינו סימנים שיוכלו להאיר את יסודו של מנהג זה? בראש ובראשונה כמה ממתבעות התפילה נראות דומות ללשון הקדיש, ולמעשה כבר מטבע הפתיחה 'ברוך שמי' (נוסחים ב ו ג) ובייחוד 'ברוך יהא שמי' (נוסח א) קרובה לענייה 'יהא שמי רבא מברך' הנאמרת בקדיש (והשוו גס: 'ולקבלא צלותן/צלותנא' – 'תתקבל צלותנא'; 'ופורקן' – 'פורקניה' ועוד). התלות האפשרית בנוסחאות הקדיש הקדומות מסייעת גם להטעים את ההבדל בין לשון הפתיחה 'ברוך יהא שמי דמריה עלמא' (נוסח א) / 'ברוך שמי דמארי עלמא' (נוסחים ב ו ג), המנוסחת בגוף השלישי, ובין המשכה של התפילה, שרובה ככולה פניות לאל בגוף השני.¹⁰⁴

המעבר מגוף שלישי לגוף שני עשוי אף להעיד על מטבע לשון קבועה שהוטבעה בראש תפילת 'ברוך שמי', ושמקורה במקום אחר. למשל אפשר שהצירוף 'ברוך [יהא] שמי' נוצר כתרגום (ארמי) של הנוסחה השגורה והקדומה 'ברוך הוא ו[ברוך שמו]', שהוסיפה להתפתח במרוצת הדורות.¹⁰⁵ סבירה יותר האפשרות שלשון פתיחה זו נוסדה על לשון שמקורה בתרגומים הארמיים למקרא, וכך מצינו בפתיחת התרגום המיוחס ליונתן לפסוק המתאר את קבורת משה על ידי האל (דב' לד 6): 'ברוך שמי דמריה עלמא דאליף לן ארחתיה תקני' וכו'.¹⁰⁶ יוסף היינמן הציע בזמנו לראות בלשון זו מטבע תפילה קדומה שנטבעה בין כותלי בית המדרש הרבני לציון תחילתם של דברי דרשה ופרשנות לתורה.¹⁰⁷ והנה ייתכן שמחברה האלמוני של 'ברוך שמי' השגיח בסגולה זו ונטלה לצרכיו כשקבעה בראש תפילת השבח והבקשה שחידש, אלא שהוא כמדומה העתיקה מן התחום הלמדני-פרשני של ברכות הדרשה בתורה אל התחום הריטואלי של הטקסים הסובבים את הקריאה בתורה בבית הכנסת.¹⁰⁸

- 104 הרחמה' (עם סיומה [של קריאת התורה] שורים הרחמים). עיינו: מ"ו ומ' קיסטר, 'על יהודי ערב – הערות', תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 243, הערה 55.
- 105 להוציא הצהרת האמונה שלקראת סוף התפילה, שבה אומר המתפלל היגדים אחדים בגוף שני, כגון 'ביה אנא רחמי'.
- 106 וראו בעניין זה: נ' וידר, "ברוך הוא (ו)ברוך שמו": מקורו, זמנו ונוסחו, "יד גילת, ח"י לוין וצ"מ רבינוביץ (עורכים), עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל: מוקדש לפרופ' עזרא ציון מלמד, רמת גן תשמ"ב, עמ' 277–290 (נדפס שוב עם תיקונים והוספות: הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 259–275); מ' קיסטר, 'על מטבעות ריטואליים קדומים וגלגולים', כנישתא, 4 (תש"ע), עמ' רסג–רעג.
- 107 התרגום הארוך לפסוק זה כולל לשונות שבה לאל, שבמעשיו לימד את האדם אורחות והליכות שבין אדם לחברו: 'אליף יתן למלבש ערטלאין מן דאלביש אדם וחווה', 'אליף יתן למקבר מיתאי מן משה דאתגלי עלוי במימריה' וכיוצא באלה.
- 108 י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים: טיבה ודפויה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 160. ועיינו: ח' חמיל, המקרא ותרגומיו: פשט ודרש בתרגומים ארמיים למקרא, ג, א: הגות ומעשה: מבהר נושאים בתרגומים הארמיים לתורה, ירושלים תשס"ג, עמ' 166; חמיאל הציע לראות בתפילה זו נוסח תפילת הודיה.
- 108 מטבע קרובה שהיינמן ראה בה לשון פתיחה לדרשת התורה, 'ברוך שמי דקודשא בריך הוא' וכו', נשנית

שימוש ליטורגי במטבע פתיחה זו, אשר על פי דרכנו מקורה בתרגום המיוחס ליונתן, מתועד – אולי לראשונה – בסוף המאה השלוש עשרה או בראשית המאה הארבע עשרה בספר 'ארחות חיים' לר' אהרן מלוניל. בהביאו את מנהג הקהל לומר כמה פסוקים הכוללים לשונות ברכה בשעה שלִיח הציבור כורע ב'ברכו', מנה ר' אהרן מלוניל את המטבע 'ברִיךְ יְהִי שְׁמִי דַמְרִי/ דַמְרִיָּה עֲלֵמָא' בצד אמירת הפסוק 'ברכי נפשי' (תה' קד 1).¹⁰⁹ לֵא מִן הַנִּמְנָע שֶׁמִּנְהַג נִידַח זֶה, שְׁבו שִׁמְשָׁה הַמִּטְבַּע 'ברִיךְ יְהִי שְׁמִי דַמְרִיָּה עֲלֵמָא' כְּעִנְיַיָּה הַתּוֹאֲמַת לְלִיּוּי שְׁלִיח הַצִּיבּוֹר בַּעַת אֲמִירַת 'ברכו' – או מנהג דומה לו – נִיצֵב בְּבִסִּיס הַתְּהוּוּתָה וְהַתְּפַתְחוּתָה שֶׁל תְּפִילַת 'ברִיךְ יְהִי שְׁמִי' לְהוֹצֵאת סֵפֶר הַתּוֹרָה.¹¹⁰ אִם יֵשׁ מִמֶּשׁ בַּהֲשַׁעְרָה זֶה, אֲפֹשֶׁר שִׁימְצֵא כִּאֵן מִשְׁנֵה תּוֹקֵף לְהַסְמֵכָה הֵרִיטוּאֲלִית שֶׁל 'ברִיךְ שְׁמִי' לְפַעוּלַת הַסְּגִידָה בְּפָנֵי סֵפֶר הַתּוֹרָה וּבְפָנֵי הַיְּכֵל, בְּדוּמָה לְאֲמִירַת מִטְבַּע 'ברִיךְ יְהִי שְׁמִי' בַּעַת הַכְּרִיעָה ב'ברכו'. אֲוֹמְנִים לַעַת עֵתָה אֵין בִּידֵינוּ עֲדוּוֹת או חוליות ביניים התומכות באפשרות זו, אך לְמַצַּעַר יִתְכַּן כִּי בִּידֵינוּ רֵאִיָּה לְמַקּוּרִית הַלְשׁוֹן 'ברִיךְ יְהִי שְׁמִי' (כְּבִמְיוּחַס לְיוֹנָתָן), הַמְּתוּעַדַת בְּמֵאָה הַחֲמֵשׁ עֶשְׂרֵה בְּנוֹסַח א, ה'אִיטְלָקִי',¹¹¹ וּבֵאֲחַת מִגֵּרַסָּאוֹתָיו שֶׁל נוֹסַח ב, ה'סְפֵרְדִי',¹¹² וְנֵרָאָה שֶׁאֵף הֵייתָה שְׁגוּרָה בְּגֵרַסָּאוֹת קְרוּבוֹת לְנוֹסַח ג, ה'זוּהֵרִי', בְּמֵאָה הַשֵּׁשׁ עֶשְׂרֵה.¹¹³

ב'שאלות', לעיתים בתוספת שבת למתן התורה. ראו: היינמן, התפילה בתקופת התנאים (שם), עמ' 161, ועיינו גם: שם, עמ' 169; וכן ראו: ב"מ לוין, 'קדיש עתיק מימי הגאונים', גנוזי קדם, ב (תרפ"ג), עמ' 46–47 (אני מודה לגב' ורד רזיאל-קרצ'מר שהסבה את תשומת לבי למקור האחרון). עוד ראו למשל: 'ברִיךְ שְׁמִי דַקְבִּיָּה דִּיהַב לְנָא אֲוִרִיתָא וּמִצּוֹתָא עַל יְדֵי מִשָּׁה רַבְנָא לְאַלְפָּא לְעַמִּיָּה בֵּית יִשְׂרָאֵל' (שאלות דרב אחאי גאון, ליום הכיפורים, שאלתא קפח [מהדורת ש"ק מירסקי, ה, ירושלים תשל"ז, עמ' צ]). והשוו עיבודה של נוֹסַחַת זו בְּקִטְעַן מִן הַגְּנִיָּה misc. 29.21a (נפתח: 'ברִיךְ שְׁמִי וּבְרִיךְ מִמְרִיָּה וּבְרִיךְ קִימִיָּה'); מְחֻזָּר וִיטְרִי (מהדורת ש"ה הורוויץ), א, נירנברג תרפ"ג, עמ' 158–159; ועוד. לדיון מקיף במטבעות כאלה עיינו: ש' אברמסון, 'עניינות בספרות הגאונים', ירושלים תשל"ד, עמ' 9–18; ועיינו גם: ר' כשר, תוספתות תרגום לנביאים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 49.

109 ארחות חיים (לעיל הערה 96), עמ' קעח. לאחר המנהג ציין המחבר: 'כמו שמסודר בסדר התפלות', ולא ברי אם נתכוון בכך ללשון המענה 'ברכי נפשי', המוכרת מסידורים קדומים יותר, כגון מחזור ויטרי וסידור רש"י (וראו הערות המהדיר), או למטבע התפילה כולה, כולל 'ברִיךְ יְהִי שְׁמִי דַמְרִיָּה עֲלֵמָא', שאינה מתועדת במקורות קדומים אלה.

110 בהקשר זה יש לציין כי לאחר התפשטותה של תפילת 'ברִיךְ שְׁמִי' במנהג ובסידור נכלל המטבע 'ברִיךְ שְׁמִי דַמְרִיָּה עֲלֵמָא' בתפילות נוספות, אך אלה כבר תלויות בוודאי ב'ברִיךְ שְׁמִי' הַנּוֹדֵעַ וְלֹא בְּמִנְהַג קְדוּם. ראו למשל לשון התפילה הנאמרת קודם הסדר של פסח, ושהובאה אצל מ' בניו, כתיב הקבלה שלרמח"ל, ירושלים תשל"ט, עמ' 105.

111 כ"י פריז 597, heb., דף 218ב.

112 כ"י פריז 835, heb., דף 114ב. לשימוש מליצי במטבע 'ברִיךְ יְהִי שְׁמִי דַמְרִיָּה עֲלֵמָא' בקסטיליה בשליש האחרון של המאה החמש עשרה ראו למשל לשון החתימה בחיבור 'סוד הקבלה' שבכ"י מילנו, אמברוויאנה S 13 Sup, דף 111ב, החסרה מהעתקה ביונטית של חיבור זה מאותה תקופה (כ"י ו'נווה ספרייה ציבורית 145, עמ' 237).

113 כפי שמלמדות עדויותיהם של קורדובירו (לעיל ליד הערה 26) ון' מכיר, סדר היום (לעיל הערה 1).

אשר לצירוף המעניין והייחודי של שמו, כתרו ואתרו של האל במקום אחד בלשון הפתיחה: 'ברוך' יהא שמייה דמריה עלמא בריך כתרך ואתרך', אפשר שברקע להיווצרותו ניצבה אגדת התלמוד על המלאך סנדלפון הקושר כתרים לקונו. בתשובה על התמיהה כיצד יודע סנדלפון את מקומו של האל מופיעה בתלמוד ההבהרה 'דאמר שם אתגא ואזל ויתיב ברישיה', כבנוסח הדפוס, או '[...] בדוכתיה', לפי כל עדי הנוסח האחרים.¹¹⁴ משפט זה פורט את מעשהו של סנדלפון לשלושה: קשירת הכתר, אמירת השם (המפורש) וישיבה במקומו של האל,¹¹⁵ הם שלוש המרכיבים שהמתפלל קורא עליהם 'ברוך' בפתח 'ברוך שמייה'.¹¹⁶

מטבע נוספת שמחבר התפילה יכול היה לשאוב מלשון התרגומים הארמיים היא לשון הבקשה 'פורקן מנך אחזי על עמך' (א), בקשה לישע ולגאולה הנוספת על העתירה לקבלת תפילות וליתר הבקשות שבתפילה – לאריכות ימים, לפרנסה ועוד. לשון זו דומה ללשון התרגומים הארמיים לתיבות 'ושמתי פדת בין עמי ובין עמך' (שמ' ח 19): 'אשוי פורקן לעמי (ועל עמך איתי מחא)'.¹¹⁷ כפי שצוין לעיל, בנוסחים הקבליים של תפילה זו – תחילה נוסח ב, שיוחס לרמב"ן, ולאחר מכן הנוסח שנשתרבב ל'והור', ושיוחס לר' שמעון (נוסח ג) – עובדה כנראה גם לשונה של בקשה זו ונוספו עליה מרכיבים גאוליים-משיחיים אחרים: 'פורקן ימינך אחזי לעמך בבית מקדשך'.¹¹⁸ אפשר שגם פועלי המפתח 'סמיך' ו'רחיץ' הנשנים בהצרת האמונה שבחלקה האחרון של התפילה, נוסדו על לשונות התרגום המיוחס ליונתן. בתרגום הארמי למילות הפתיחה בשירת דוד (שמ"ב כב 3–2) מופיעים בסמיכות הציוריים 'רחצני' (ומצדתי); 'רחצני דעל מימריה אנא רחיץ בעדן עקא' (צורי אחסה בו); 'סמכני דהוה מימריה סמך לי (כד הויתי עריק מן קדם רדפי) (משגבי [ומנוסי]).¹¹⁹ גם במקרה זה המיוחס ליונתן עשוי היה לשמש מקור ללשון קבועה ב'ברוך שמייה': 'אנא רחיץ', וכאן בהוראה: אני בוטח. כמו כן ייתכן שהתקבולת 'רחצני – דעל מימריה אנא רחיץ' – דהוה מימריה סמך לי' (סמך בהוראה של צור) היא המקור לצמד התקבולות

114 בבלי, חגיגה יג ע"ב. וראו בענין זה: מ' קיסטר, 'עוד פירור ללקסיקון התלמודי', מחקרי תלמוד, ב (תשנ"ג), עמ' 437–438, הערה 26.

115 אמירת השם המפורש נקשרת באגדת התלמוד למטבע 'ברוך כבוד ה' ממקומו' (יח' ג 12), שהובאה כראיה לכאורה ללשון ההרחקה מן ההגשמה בביטוי 'ממקומו' – תחת מקומו ממש.

116 עם הפקעת התפילה מתחום ספר ה'והור' והספרות הקבלית ברור גם שלתיבה 'כתרך' אין דבר וחצי דבר עם הספירה העליונה כתר עליון. עם זאת כמצוין לעיל הערה 25, כבר בפירושו הקדמון של קורדובירו לתפילה זו הוסמך 'כתרך' לספירה כתר, ואילו 'אתרך' הובן כספירות חכמה ובינה שמתחתיה, שהן 'מקום לכתר'. עיינו שם.

117 משפט זה עשוי לעורר דמיון ללשון הקדיש 'יצמח פורקניה', בדומה למרכיבים אחרים לאורכה של 'ברוך שמייה' שנוכרו לעיל.

118 הצעתי לעיל בהערה 78 שהצירוף 'פורקן ימינך' לא הופיע בנוסחים המקוריים של תפילת 'ברוך שמייה'. על כל פנים ברקע להיווצרותו עשוי היה לעמוד הצירוף המקראי 'ישע ימינו' (תה' כ 7); והשוו: שם יח 36; צח 1 ועוד. זאת ועוד, הביטוי 'ימינך' נקרה כידוע בשירת הים (שמ' טו 6) ובמקרה אחד בסמיכות להזכרת המקדש (שם 12), כמו במשפט ב'ברוך שמייה'.

119 חלק מן הביטויים האלה חסר מן התרגום המיוחס ליונתן למקבילה בתה' יח.

ב'ברִיךְ שְׁמִיה' 'לא על איניש אנא רחִיץ / ולא על בר נש אנא סמיך [...] ביה אנא סמיך / וביה אנא רחִיץ' (נוסח א),¹²⁰ ושהצירוף השקול 'אנא סמיך' נוצר בצורה מלאכותית, אולי אף בגררה.¹²¹ וכן יש לשים לב שבמיוחס ליונתן נתבארו שני הדימויים 'רוחצני' ו'סומכני' – ששיעורם מבטחי ועזרי – באמצעות שם העצם 'מימריה', ככל הנראה כדי להרחיק מן ההגשמה: 'דעל מימריה אנא רחִיץ' (שעל דברו אני בוטח), 'דהוה מימריה סמך לי' (שדברו היה לי עזר). אפשר שטעם דומה הנחה את מחבר 'ברִיךְ שְׁמִיה' במעבר ממילת היחס המוצרכת 'על' לציון המושא למבטח ועזר בבוטח, אל מילת היחס ב' לציון מבטח ועזר 'באלהא דשמיא' ('ביה').

גיליתי לעיל דעתי שהגרסאות של ההכרזה 'לא על איניש' וכו' שנשתמרו בנוסחים הקדומים א וב משקפות ככל הנראה את הנוסח המקורי, שבו הוצגה תקבולת שלמה בין 'איניש' ל'בר נש', בעוד שהצירוף 'בר אלהין' בנוסח המוכר מדפוס ה'זוהר' נוצר כנראה מפיענוח שגוי של מילת הניגוד אֱלֵהִין (אלא).¹²² סילוקו של המונח הטעון בר אלהין – שעורר כאמור תמיהה והתנגדות – ממטבעות התפילה מסלק מניה וביה את המשמעות האנטי־נוצרית שיוחסה בעבר להיגד כולו כמבטא פולמוס עם האמונה הנוצרית באלוהותו של בן האדם.¹²³ ואולם לא רק שתפילה זו אינה מבטאת ויכוח יהודי־נוצרי, אלא אפשר שבעיצובה ובלשונויה ניכרת השפעת מה של הליטורגיה הנוצרית. בצד המקורות הליטורגיים והספרותיים היהודיים שמהם שאב המחבר האנונימי של תפילת 'ברִיךְ [יהא] שְׁמִיה' את מטבעותיה, אבקש להעלות כאן בזהירות את ההשערה שלנגד עינינו עמדה 'תפילת האדון' (*Pater Noster*) הנודעת. לשונויה של תפילה מרכזית זו יכולות היו להיוודע למחבר האנונימי לא רק בנוסחה הליטורגית בלטינית, אלא גם בתרגומים ללשונויות וורנקולריות ואף באחד מתרגומיה לעברית שנודעו בימי הביניים.¹²⁴ מקובל להניח כי ברקע היווצרותה של 'תפילת האדון' – שיוחסה בברית החדשה לישו (מתי 9–15) –

120 וכבר הערתי לעיל ליד הערה 77 שהצירוף 'אנא רחִיץ' עדיף מ'רחיצנא' שבנוסחים האחרים.

121 והשוו גם התרגום המיוחס ליונתן למילים 'אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו' (יר' 17): 'דאתרחִיץ במימרא די' ויהי מימרא דיי רוחצני'. פסוק זה מופיע (בעברית) בנוסח 'ברִיךְ שְׁמִיה' בסידור מצפון איטליה שבכ"י קיימברידג' Heb. 58, דף 93א. ועיינו להלן בנספח.

122 וראו לעיל עמ' 172.

123 לתולדות הפולמוס על המונח 'בר אלהין' ב'ברִיךְ שְׁמִיה' – המכוון על פי פשוטו למלאכים – ראו בייחוד: עפשטיין, ברוך שאמר (לעיל הערה 76). י"א קאמעלהאר, מופת הדור: תולדות רבינו יצחק יחזקאל הלוי לנדא ז"ל בעל ה'נודע ביהודה' ו'הצל"ח', פיוטרקוב תרצ"ד, עמ' סא (על ה'נודע ביהודה' והוראת השעה להימנע מאמירת התפילה בזיקה למאבק בשבתאים). ראו גם את הערת מרגליות על אודות תיקון הנוסח המאוחר 'ולא על מלאכא דשמיא סמיכנא': ר' מרגליות, 'ניצוצי זוהר', על זוהר, ב, דף רו ע"ב. וכן ראו: י"ד אייזנשטיין, 'ישו', הנ"ל, אוצר ישראל, ה, ניו יורק תרע"א, עמ' 231; י' תשבי, משנת זוהר, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' שכו (ד"ה 'ולא על בן אלהים וכו'); והשוו: מט, הוהר (לעיל הערה 5). ראו עוד: ר' הורביץ, "גוים ואלהיו" לר' נחמן קרוכמל ומקורותיו היהודיים, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ז [ספר היובל לשלמה פינס במלאת לו שמונים שנה, א] (תש"ן), עמ' 284.

124 בענין זה ראו בייחוד: י' רוזנטל, 'תרגום של הבשורה על-פי מתי ליעקב בן ראובן', תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 50 והערה 12.

ניצבו לשונות תפילה יהודיות שנתגלגלו בתקופה מאוחרת לנוסחאות הקדיש הארמי.¹²⁵ אין ספק שלשונות הקדיש היו שגורות על לשונו של מחבר 'ברוך שמייה' עשרת מונים, אך הריכוז המיוחד של מטבעות דומות ב'תפילת האדון' וב'ברוך שמייה' אומר דרשני.¹²⁶ לסיום אבקש להסב את תשומת הלב לנוסח הכרות קשוט שנקבעה בלב הצהרת האמונה החותמת את התפילה. הנה לשונה בשני הנוסחים הקדומים א וב בהשוואה לנוסח ג שבדפוס ה'זוהר' הראשונים:¹²⁷

125 G. Klein, 'Die ursprüngliche Gestalt des: ראו בייחוד: לזיקות אפשריות בין תפילת האדון ובין הקדיש ראו בייחוד: Vaterunsers', *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*, 7 (1906), pp. 34-50 (=idem., *Der älteste christliche Katechismus und die jüdische Propaganda-Literatur*, Berlin 1909, idem, 'The ;179, 120, 44 עמ' (לעיל הערה 107), עמ' 256-273); pp. 256-273); Background of Jesus' Prayer in Jewish Liturgical Traditions', J. J. Petuchowski & M. Brocke (eds.), *The Lord's Prayer and Jewish Liturgy*, London 1978, pp. 81-89 הערה 2, עמ' 72, 408.

126 יש להעיר בייחוד על עניינים אלה: (1) מילות הפתיחה 'ברוך יהא שמייה', המשקפות ככל הנראה את הנוסח המקורי, והמבטאות בקשה – ולא שבח כמו בנוסח המאוחר 'ברוך שמייה' – מתאימות לעמוד כביטוי שקול לביטוי *sanctificetur nomen tuum* שבתפילת האדון הנוצרית. (2) המתפלל בנוסח הארמי משמיע דברי תשבחות לשמו הנכבד והקדוש של האל, ואפשר שהבחירה בכינויים 'מריה עלמא' ו'אלהא דשמיא' (השוו: תרגום אונקלוס לבר' כד 3; 7) הושפעה מן המילים *pater noster qui es in caelis* שבפתיח 'אבינו שבשמיים' הנוצרית. (3) הביטוי 'הא רעוא על עמך ישראל' זוכה למשמעות מיוחדת לאור השוואתו ללשון הבקשה *fiat voluntas tua* שבתפילת האדון, לאמור: לא תרגום לנוסחה העברית השגורה 'הי רצון' יש כאן – כמו בחתימת התפילה 'הא רעוא קמך' וכו' – כי אם בקשה שרצונו של האל, הנזכר גם ב'אבינו שבשמיים', יהיה וישרה על ישראל. (4) בדומה לכך הבקשה *panem nostrum cotidianum da nobis hodie* בתוכן לבקשה הארמית 'ולי אני עבדך פקיד בגו צדיקייא למיזון יתי ולפרנס יתי וית כל דיילי דאנת הוא ון לכלא אנת הוא דמפרנס לכלא'; ומעניין שאף המטבע החלופית 'לשיזבא מכל בישין', המתועדת במחזור האיטלקי שבכ"י פרמה 1924, שקולה באופן מפליא למילים *sed libera nos a malo* שבסוף התפילה הנוצרית. (5) לבסוף המילים *adveniat regnum tuum* שבתפילה הנוצרית קרובות אצל היציר הארמי 'אנת הוא שליט על מלכיא ומלכותא דילך הוא', המודגש ב'ברוך שמייה'. אם אכן שאב מחברה היהודי של 'ברוך שמייה' לשונות ליטורגיות ספציפיות מתפילת 'אבינו שבשמיים' – השערה שאי אפשר למצוא לה לפי שעה ראיה מברכת – אפשר שביקש לחדש חלופה ליטורגית ותיאולוגית שלמה לתפילה הנוצרית ואף לשבצה בהקשר טקסי מיוחד בתפילה היהודית.

127 שורות אלה נתמלאו גם הן בהגהות שנוספו במהדורת זולצבך תמ"ד של ספר ה'זוהר' (ראו לעיל הערה 82); ושם: 'דהוא אלה קשוט (ואורייתיה קשוט ונביאיה קשוט) ומסגי למעבד טבוון וקשוט'; וכיוצא בזה בדפוסים התלויים במהדורה זו. ממקורות אלה שולבו ההגהות בנוסחי 'ברוך שמייה' בסידורים מאוחרים, וכך שבו ונטמעו בחלק מנוסחי התפילה.

נוסח א	נוסח ב	נוסח ג
איטליה	ספרד	עדויות בכתבי יד ודפוסים
המאה החמש עשרה	המאה החמש עשרה	של ה'זוהר' במאה השש עשרה
מחזור כמנהג בני רומא (אנקונה),	סידור כמנהג בני ספרד,	ספר זוהר, ב, מנטובה שי"ט,
כ"י פריז 597, héb. 597, דף 189ב	כ"י סנקט פטרבורג A 31	דף רו ע"א
לא על איניש אנא רחיץ ולא על בר נש אנא סמיך	לא על איניש רחיצנא ולא על בר נש סמיך לבי.	לא על איניש רחיצנא ולא על בר אלהין
אלא באלקא[!] דשמיא דהוא אלקא[!] קשוט. ואורייתיה קשוט. >	אלהין באלה שמיא דהוא אלה קשוט. ואורייתיה קשוט. ונביאוהי קשוט. ומסגי למעבד טבוון וקשוט.	אלא באלדא[!] דשמיא דהוא אלד[!] קשוט ומסגי למעבד טבוון וקשוט
128<		
ביה אנא סמיך	ביה אנא רחיץ.	
וביה אנא רחיץ		

שלושת הנוסחים הנבדלים מלמדים כולם על לשון הכרזה שאומר המתפלל בתווך בין ההצהרה על דרך השלילה ('לא על איניש אנא רחיץ/רחיצנא [...] ולא על [...]') ובין ההצהרה הסימטרית החותמת על דרך החיוב ('[...] ביה אנא רחיץ'), ובנוסח ה'איטלקי' (נוסח א) – הקדום לדבריי – יש מבנה כיאסטי שלם, הכולל את שתי הכרזות שבפתיחה ובסיום ('רחיץ [...] – סמיך [...] – רחיץ'). מה מקורן של הכרזות האמת (קשוט) שבינתיים? אפשר שלפנינו סגנון תפילה שנתכן במתכונת הכרזות האמונה בתפילות הקראים, אשר נפתלי וידר שיער כי ניצבה ביסוד הופעתו של מנהג דומה (ומאוחר) בתפילותיהם של יהודים במזרח.¹²⁹ בקרב הקראים התפתחו תפילות אלה על בסיס ארבע הודיות, דהיינו ארבע מטבעות של הצהרת אמונה בעקרונות חשובים –

128 בנוסחיהם של מחזוריים איטלקיים אחרים הנוסח כאן 'ומסגי למעבד טיבו וקשוט', ובמחזור מאנקונה אפשר שנשמט מחמת הדומות וראו לעיל הערה 69.

129 נ' וידר, 'נוסחה עתיקה בברכות הפטרה שנשתקעה: השימוש בתיבת "אמת" לאימות עקרונות דת חשובים', ש' אליצור ואחרים (עורכים), כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת: אספת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה/1994, עמ' 44–46 (נדפס שוב: הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה [לעיל הערה 105], עמ' 228–230).

אחדות האל, תורתו התמימה, המקדש כבית תפילה ואמיתות דברי הנביאים – הנחתמות כולן בהכרזת 'אמת'.¹³⁰ והנה מעין תופעה זו יש לפנינו ב'ברוך שמי' במבנה המשולש או המרובע של הצהרות קשוט באשר לאל, לתורה, לנביאים וכן למעשים הטובים המיוחסים לאל.¹³¹

חתימה

כפי שהתברר במחקר זה, תפילה ארמית נידחת שמקורה עלום, היא תפילת 'ברוך [יהא] שמי' נדדה במרחבים גיאוגרפיים שונים בצורה אנונימית וכן בייחוס, לרוב בלוויית פתיח הקושר את אמירתה למנהגי הוצאת ספר התורה בבית הכנסת. בעוד שקשה לפקפק בכך שהתפשטותה הכוללת של תפילת ברוך שמי במנהגי התפילה והשתקעותה בנוסחי הסידור אירעו בעקבות תהליכי ההתקדשות של ספר ה'זוהר' ותפוצתו, תוארו במחקר זה פרקים יותר קדומים – שמרביתם עודנה לוטה בערפל – אשר בהם הילכה תפילה זו בלא כל זיקה ל'זוהר'. רק במחצית הראשונה של המאה השש עשרה הופיע ככל הנראה ייחוסה של תפילה זו לר' שמעון בן יוחאי ובתקופה זו מתועדת לראשונה גם העתקתה בצד דרשות ה'זוהר' על מנהגי הקריאה בספר התורה בשבת. הקטע המזוהה אולי יותר מכל עם 'ספר הזוהר', שנדפס פעמים אין ספור והשתקע בליטורגיה היהודית, לא מגופו של הזוהר הוא כי אם מרחוק בא.

קשירתה של תפילת ברוך שמי לספר ה'זוהר' אירעה בפרק גורלי בתולדות הקנוניזציה של ה'זוהר', דהיינו במהלך שני הדורות או שלושת הדורות שבהם התרחש מעבר משמעותי ממסירת חלקי ה'זוהר' וקיבוצם בכתבי יד אל ראשית הפצתם בדפוס כרכיביה של יצירה כוללת ומגובשת. בחינתו של מקרה זה מדגישה עוד את חשיבות בירורם של תהליכי הגיבוש הטקסטואלי של ה'זוהר' שקדמו לדפוס ושל תהליכי התקדשותו של ה'זוהר' כספר קנוני, אשר במהלכם הפך בין היתר אבן שואבת לחיבורים שמוצאם אחר. לתהליכים אלה חברו מעתיקים, מסדרים ובעקבותיהם גם המביאים לדפוס – בתקוותם האנכרוניסטית למיין לחטיבות או לספרים כל שריד אנונימי שזוהה על ידם על פי מאפיינים שונים לספר ה'זוהר'. קביעתו של קטע ליטורגי ארמי כחלק מדרשות ה'זוהר' על התורה ביטאה בין היתר משאלה מאוחרת – שהיתה כרוכה בפולמוס – למיזן חומר מפוזר בתוך הגוף הספרותי הרחב של ספר ה'זוהר' (לפי הגדרות שקיבל בדורות מאוחרים) וזאת בלא ראייה מחייבת. גם הפקת הדפוסים הראשונים של 'ספר הזוהר' גררה מפנה חשוב בתולדות הליקוט והעריכה של טקסטים 'זוהריים' אלה בצד אלה ובתולדות הניסיונות לייצב את נוסחאותיהם ולתכנם במתכונת ספרותית קשיחה. בחסותם של תהליכים סבוכים אלה נקבצו לתוך המארג הכולל של מדרשות ה'זוהר' על התורה בין היתר חיבורים זרים אשר בשל

130 עיינו: שם.

131 לתולדותיה המוקדמים של הצהרת 'אמת' כענייה בתפילה ובקריאת התורה וההפטרה עיינו: שם, עמ' 35–44 (עמ' 219–228).

מאפיינים ספרותיים שונים וזהו עם ה'זוהר' עד שבמרוצת הזמן נשתקעו בו. כך אירע ל'ברִיךְ שְׁמִי' שהסתפחה אל דרשות מנהגי תפילות השבת בזוהר ויקהל זמן לא רב קודם להדפסות ה'זוהר' בצפון איטליה ומעתה ואילך השתכנה דרך קבע במהדורות ספר ה'זוהר'. מזלה גרם ובזכות שרבוהה לתוך הקנון של ספר ה'זוהר' עת הלך והתגבש בדפוס יצאה מרשות היחיד וכעבור דורות לא רבים נעשתה נחלת הכלל.

נספח

הנוסחים הקדומים של תפילת 'ברִיךְ שְׁמִי'

נוסח א

איטליה, המאה החמש עשרה

מחזור כמנהג בני רומא, אנקונה (איטליה), המאה החמש עשרה

(כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 597, דף 189ב)

כד מפתחי פתחי ההיכל לאפקא ספר תורה מתפתחי שערי דרחמי ולבעי לי לאניש למתבע בעותי ולימ' הכי

ברִיךְ יהא שמייה דמריה עלמא ברִיךְ כתרך ואתרך

יהא רעוא על עמך ישראל ופורקן מנך אחזי על עמך לאמטויי לן זיו נהורך ולקבלא צלותן ברחמי

יהא רעוא קמך שתוריך לנא חיים וטיב. ולי אני עבדך פקיד בגו צדיקייא למיזן יתי ולפרנס יתי וית כל דילי דאנת הוא זן לכלא אנת הוא דמפרנס לכלא אנת הוא שליט על מלכיא ומלכותא דילך הוא.

אנא עבדך סגיד קמך ולקמיה יקר תורתך לא על איניש אנא רחיץ ולא על בר נש אנא סמיך אלא באלקא דשמיא דהוא אלקא קשוט. ואורייתיה קשוט. ביה אנא סמיך וביה אנא רחיץ ולשמייה יקרא וקדישא אנא אמיר תושבחן.

יהא רעוא קמך שתמלא כל משאלות לבי ולב כל עמך ישראל לטובה אמן סלה. יהיו לרצון וגומ'.

מחזור כמנהג בני רומא לכל השנה, איטליה, המאה החמש עשרה
(כ"י פרמה, פלטינה 1924 [דה רוסי 1149; ריצ'לר 981], דף 192א)

ברוך יהא שמייה רבא[!] דמריה עלמא בריך כתרך ואתרך
יהא רעוא¹³²]

[מקמך שתוריך לן חיי וטיב ולי אני עבדך פקיד בגו צדיקייא לשיזבא מכל בישין[!] יתי וית כל דילי דאת הוא זן לכלא אתה הוא דמפרנס לכלא אתה הוא שליט על מלכייא ומלכותא דילך היא. אנא עבדך סגיד קמך ולקמי יקר תורתך לא על אניש רחיץ ולא על בר נש סמיך אלא לאלהא תורייתא[!] כי הוא קשוט ואורייתיה קשוט ומסגי למעבד טיבו וקשוט. ביה אנא סמיך וביה אנא רחיץ ולשמייה יקרא וקדישא אנא אמיר תשבחן. יהא רעוא מקמך שתמלא כל משאלות לבי ולב כל עמך ישראל לטובה עלי כדכתי' ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו והיה כעץ שתול על מים ועל יובל ישלח שרשיו ולא יראה כי יבא חום והיה עלהו רענן ובשנת בצורת לא ידאג ולא ימיש מעשות פרי אאא סלה אכ"ר.]

סידור מנהג רומא לכל השנה, איטליה, המאה החמש עשרה
(כ"י אוקספורד, בודליאנה, Opp. Add. Qu. 73 [נויבאוואר 1072], דף 2א)

'תפלה קצרה'

ברוך יהא שמייה דמריה עלמא בריך כתרך ואתרך
יהא רעוא על עמך ישראל ופורקן מינך אחזה על עמך לאמטויי זיו נהורך ולקבלא צלותן ברחמי ולי אני עבדך פקיד בגו צדיקייא למיזן יתי ולפרנסא יתי וית כל דילי דאתה הוא זן לכולא ואתה הוא דמפרנס לכולא אתה הוא שליט על מלכייא ומלכותא דילך היא. אנא עבדך סגיד קמך ולקמיה תורתך לא על אניש רחיץ ולא על בר נש סמיך אלא באלקא שמייה דהוא קשוט ואורייתיה קשוט ומסגי למעבד טיבו וקשוט ביה אנא סמיך וביה אנא רחיץ ולשמייה יקרא וקדישא אנא אמיר תשבחן
יהא רעוא קמך שתמלא משאלות לבי ולב כל עמך ישראל עלי לטובה אאא סס'.

קובץ חיבורים בקבלה, צפון איטליה, 1530 לערך

(כ"י קיימברידג' [ארצות הברית], אוניברסיטת הרוורד Heb. 58, דף 93א)

כד מתפתחי פתחי ההיכל לאפקא ספר תורה מתפתחי שערי דרחמי ולבעי ליה לאיניש למתבע בעותיה ולימא הכי.

בריך יהא שמייה דמריה עלמא בריך כתרך ואתרך

יהא רעוא על עמך ישראל ופורקן מנך אחזי על עמך (לאמטטי) [לאמטויי] לן זיו נהורך ולקבלא צלותן ברחמי

יהא רעוא קמך שתוריך לנא חיים וטב ולי אנא עבדך פקיד בגו צדיקיא למיזון ולפרנס יתי וית כל

דילי דאנת הוא זן לכלא אנת הוא דמפרנס לכלא. אנת הוא שליט על מלכיא ומלכותא דילך הוא

אנא עבדך סגיד קמך ולקמי יקר תורתך לא על איניש אנא רחיץ ולא על בר נש אנא סמיך אלא

באלהא דשמיא דהוא אלהא קשוט ואוריתיה קשוט ומסגי למעבד טיבו וקשוט ביה אנא סמיך וביה

אנא רחיץ ולשמייה יקרא וקדישא אנא אמיר תושבחן

יהא רעוא קמך שתמלא משאלות לבי ולב כל עמך ישראל לטובה

אמן אמן אמן סלה סלה סלה. תם תם תם

נוסח ב:

סידור כמנהג בני ספרד, המאה החמש עשרה

סידור מהודר כמנהג בני ספרד, שנת 1485/6 לערך

(כ"י סנקט פטרבורג, האקדמיה הרוסית, המכון ללימודים מורחיים A 31, דף 59א-ב;

כתיבה ספרדית בינונית מנוקדת, על קלף ובתוספת עיטורים צבעוניים)

תפלה להרמב"ן

כֹּה מִפְקִי סִפְרָא דְאוּרִייתָא לְמַקְרִי בֵיהּ בְּצַבוּרָא מִתְפַתְחֵי תְרַעֲזֵי דְרַחֲמֵי וְמַעוֹרְרִין אֶתְּ הָאֲהָבָה לְמַעֲלָה
וְאֵיבְעֵי לֵיהּ לְבְרַנְשׁ לְמַצְלֵי צְלוֹתֶיהָ הֲכִי
בְרִיד שְׁמִיָּה דְמֵאֲרֵי עֲלָמָא. בְּרִידְךָ כְּתִרְךָ וְאֶתְרְךָ.
יְהֵא רְעוּתְךָ עִם עַמְךָ יִשְׂרָאֵל לְעֵלָם וּפְוִרְקוֹן יְמִינְךָ אַחֲזִי לְעַמְךָ בְּבֵית מִקְדָּשְׁךָ וְלֹאֲמַטוּי לְנָא מִטִּיב
נְהוּרְךָ וְלִקְבֻלָּא צְלוֹתְנָא בְּרַחֲמֵי.
יְהֵא רְעוּא קְמַךְ דְתוֹרִיָּה לְנָא חֲיִין בְּטִיבּוֹ. וְלִי אֲנִי עֲבָדְךָ פְּקִיד בְּגוֹ צְדִיקֵיָא לְמַרְחָם עָלֵי וְלִמְטָר יְתִי
וְיֵת כֹּל דִּילִי וְדִי לְכֹל עַמְךָ יִשְׂרָאֵל. אֲנֵתְּ הוּא דְזֶן לְכֹלָא וּמְפָרְנָס לְכֹלָא אֲנֵתְּ הוּא דְשִׁלִּיט בְּכֹלָא. אֲנֵתְּ
הוּא דְשִׁלִּיט עַל מְלָכֵיָא וּמְלָכוּתָא דִּילָךְ הוּא.
אֲנָא עֲבָדִיָּה דְקַב"ה דְסִגְיִדְנָא קְמִיָּה וְלִקְמִיָּה יְקָר אוּרִיָּתִיָּה. בְּכֹל עֵידוֹן וְעֵידוֹן: לֹא עַל אֲיִנִישׁ רְחִיצָנָא
וְלֹא עַל בְּרַנְשׁ סְמִיךְ לְבִי. אֲלֵהִין בְּאֵלֵה שְׁמִיָּה דְהוּא אֱלֹה קְשׁוּט. וְאוּרִיָּתִיָּה קְשׁוּט. וּנְבִיאֹוְהִי
קְשׁוּט. וּמְסִגֵּי לְמַעַבְד טְבוּוֹן וְקְשׁוּט. בֵּיה אֲנָא רְחִיץ. וְלִשְׁמִיָּה יְקָרָא וְקָדִישָׁא אֲנָא אֲמַר תּוֹשְׁבָתָן.
יְהֵא רְעוּא קְמַךְ דְתַפְתָּח לְבִי בְּאוּרִיָּתְךָ וְתֵן בְּלִבִּי בִינָה לְהַבִּין וְלֵהֲשַׁכִּיל. וְתַמְלָא מִשְׁאֲלוֹת לְבִי וְלִבְ
כֹּל עַמְךָ יִשְׂרָאֵל לְטוֹבָה אֲמֵן. סְלָה. אֲמֵן סְלָה וְעַד:

קובץ חיבורים וליקוטים בקבלה, ספרד, המאה החמש עשרה

(כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 835, דף 114ב)

תפלה להרמב"ן

כד מפקי ספרא דאורייתא

בריך יהא שמייה דְּמַרְי עלמא. בריך כתרך ואתרך.

יהא רעותך לעלם ופורקן ימינך אחזי לעמך. ולאנהרה[?] לנא מטיב נהורך ולקבלא צלותנא ברחמי.

יהא רעוא קדמך דתוריק לנא חיים. ולי אני עבדך פקיד בגו צדיקייא למיטר יתי וית כל דיילי וית כל די לכל עמך ישראל. אנת הוא זן לכולאי אנת הוא דפרנס לכולא. אנת הוא דשליט על מלכיא. ומלכותא דיילך הוא.

אנא עבדא דקודשא בריך הוא. דסגי(דד) דנא קמיה ולקמיה יקר אֹרְיָתִיָּה בכל עדן ועדן: לא על איניש רחיצנא ולא על בר נש סמיך לבי אלהין באלה שמיא. דהוא אֵלָה קשוט ומסגי למיעבד טבוון וקשוט. ביה אנא רחיץ ולשמייה יקרא וקדישא אנא אִמְר תושבחן יהא רעוא קמך דתמלא משאלות לבי וכל עמך ישראל לטובה. אמן כן יהי רצון.

לקט תפילות מאת יהודה בן גמליאל, עיראק, 1577

(כ"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה 18, no. II, X 893 Z 8, דף 7א-ב)

א"ר שמעון בן יוחאי תפלה זו שמעתי מאליהו הנביא אשריו ואשרי חלקו כל האומר תפלה זו בשעת יציאת ס"ת ואינה חוזרת ריקם וזו היא:

בריך יהא שמייה דמארי עלמא בריך כתאבך ואורייתך ואתרך

יהא רעותא דיילך עם עמך בית ישראל בבית מקדשא לאמטוי לנא מיטב נהורך ולקבלא צלותנא ברחמיה ובחננוניה ובטוביה דאת הוא דזן לכולא דאת הוא דשליט על כל מלאכיא ומלכותא הוא ואנא כעבדא בריך את הוא אלהא דסגידנא קדם קמיה ולקמיה קדם אורייתי בכל עידן לא על בר אנש אנא רחיצנא ולא על בר אנש אנא חמיך אלא עלך יוי' אלהי באלהא קדישא הדין דהוא אלהא קשוט ואורייתי קשוט ולנביאוהי קשוט ומסגי למעבד טבוון וקשוט בקשטי ביה אנא רחיץ ובשמייה יקרא קדישא הדין

יהא רעותא ותוריק לנא חיים וטיבו ולי אני עבדך פקוד בגו צדיקיא לרחם עלי ולמיטר יתי וית כל דיילי א'נ'ס' תם

נוסח ג:

נוסח הדפוסים הראשונים של ה'זוהר' והקרוכים אליו מכתבי יד
(המאה השש עשרה)

דוד בן יוסף קארקו, תפלה לדוד, קושטא רצ"ח, [דף 27ב]

כשמוציאין ספר תורה יאמר

ברוך שמייה דמארי עלמא בריך כתריך ואתריך

יהי רעותך עם עמך ישראל לעלם ופורקן ימינך אחזי לעמך בבית מקדשך ולקבלא צלותנא
ברחמי.

יהי רעוא קדמך דתורריך לנא חיי בטיבו ולי אנא עבדך פקיד בגו צדיקנא. למירחם עלי ולמטר
יתי וית כל דיילי ודלעמך ישראל אנת הוא ון לכולא ומפרנס לכולא אנת הוא דשליט על מלכיא
ומלכותא דילך היא

אנא הוא עבדא דקודשא בריך הוא דסגידנא קמיה לא על אינש רחיצנא ולא על בר אלהין אלא
באלה שמיא די הוא אלהא קשוט ומסגי למעבד טבון וקשוט ביה אנא רחיץ ולשמיה יקרא קדישא
אנא אימר תושבחן

יהי רעוא קדמך דתמלי משאלין לבי ודעמך ישראל לטב ולשלם:

ר' יצחק בר' שלמה האזובי, ספר אגודת אוזב, נתניה תשנ"ה, עמ' קסו

(מתוקן על פי כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 38°8797 [לשעבר כ"י לונדון,

אוסף ולמדונה 298; כ"י מלמן 17], דף 93ב)

וכשמראין ס'ת אל העם שערי שמים נפתחין ושערי רחמים ומעוררים את האהבה למעלה ולכן
טוב לאדם שיאמר זה וכן היה נוהג המאור הקדוש רבי שמעון בן יוחאי ז"ל.

ברוך שמייה דמארי עלמא בריך כתריך והדרך

יהא רעותך עם עמך ישראל לעלם ופורקן ימינך אחזי לעמך בבית מקדשך ולקבלא צלותנא
ברחמי.

יהא רעוא קדמך דתורריך לן חיינ בטיבו ולי אנא פקידא בגו צדיקיא למרחם עלי ולמטר יתי וית כל
דיילי ודי לעמך ישראל. את הוא ון לכולא את הוא מפרנס לכולא. את הוא שליט על כולא. את
הוא דשליט על מלכיא דילך היא.

אנא עבדא דקב"ה וקמיה סגידנא. לא על אינש רחיצנא ולא על בר אלהין אלא באלהא דהוא
אלה קשוט ומסגי למעבד טבון וקשוט ביה אנא רחיץ. ולשמיה קדישא ויקרא אנא אימר תושבחן
יהא רעוא קדמך דתשלים משאלין דלבי וליבא דכל עמא ישראל לטב ולחיין אריכין ולשלם.

כתב יד מחוג חכמי הקבלה בדרעה, המאה השש עשרה לערך

(כ"י ששון 921, עמ' 192)

הגהה

אמר רבי שמעון כד מפקין ספר תורה בצבור למקרי ביה מפתחן תרעי שמייא ומעוררין את האהבה לעילא ואבעי ליה לברנש לימא הכי
ברייך שמיה דמרי עלמא ברייך כתרך ואתרך
יהא רעותך עם עמך ישראל לעלם ופורקן ימינך אחזי לעמך בבית מקדשך ולקבלא צלותנא ברחמי
יהא רעוא קדמך דתוריך לן חיין בטיבו ולי אנא פקיד בגו צדיקייא למרחם עלי ולמטר יתי וית כל דיילי ודי לעמך ישראל את הוא זן לכולא ומפרנס לכולא את הוא שליט על כולא את הוא דשליט על מלכייא ומלכותא דילך היא
אנא עבדא דקודשא ברייך הוא דסגידנא קמיה לא על איניש רחיצנא ולא על בר אלהין אלא באלהא דשמייא דהוא אלה קשוט ומסגי למעבד טבוון וקשוט ביה אנא רחיץ ולשמיא קדישא יקרא אנא אימר תושבחן.
יהא רעוא קדמך דתשלים משאלין דליבאי וליבא דכל עמך ישראל לטב ולחיין ולשלם.

ר' יעקב ישראל בן רפאל פינצ'י מריקנאטי, מכבי

(כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 512, דף 171א)

ובשעה שפותחין את הארון כל אדם יאמר זאת התפילה שהיא טובה לאומרה בשעת הוצאת ס"ת וכן כתוב בספר הזוהר בפ' ויקהל
א"ר שמעון כד מפקין ס"ת בצבורא למקר' ביה מתפתחי' תרעי שמייא דרחמין ומעוררין את האהבה לעילא ואבעי ליה לבר נש למימר הכי.
ברייך שמיה דמארי עלמא ברייך כתרך ואתרך יהי רעותך עם עמך ישראל לעולם ופורקן ימינך אחזי לעמך בבית מקדשך ולקבלא צלותנא ברחמי
יהא רעותא קדמך דתוריך לן חיין בטיבו ולי אנא פקידא בגו צדיקייא למרחם עלי ולמטר יתי וית כל די לי ודי לעמך ישראל: את הוא זן לכולא ומפרנס לכולא את הוא שליט על כלא את הוא דשליט על מלכיא ומלכותא דילך היא.
אנא עבדא דקב"ה דסגידנא קמיה: לא על איניש רחיצנא ולא על בר אלהין אלא באלהא דשמייא דהוא אלהא קשוט ומסגי למעבד טבאן וקשוט ביה אנא רחיץ ולשמיא קדישא יקרא אנא אימר תושבחן
יהא רעוא קדמך דתשלים משאלין דלבאי ולבא דכל עמך ישראל לטב ולחיין ולשלם אכי"ר עכ"ל

ר' משה קורדובירו, אור יקר, ויקהל

(כ"י מודינה, אסטנוה Or. 35 a.L.I.4; ברנהיימר 22, דף תצח ע"א)

אמר ר' שמעון כד מפקין ספר תורה בצבורא למקרי מתפתחין תרעי שמיא דרחמין ומעוררין את האהבה לעילא ואיבעי ליה לברנש למימר הכי בריך שמייה דמארי עלמא בריך כתרך ואתרך יהא רעותך עם עמך ישראל לעלם ופורקן ימינך אחזי לעמך בבית מקדשך ולקבלנא צלותנא ברחמי.

יהא רעוא קדמך דתוריק לן חיין בטיבו ולי אנא פקיד בגו צדיקייא למרחם עלי ולמטר יתי וית כל דיילי ודי לעמך ישראל את הוא זן לכולא ומפרנס לכולא את הוא דשליט על כולא את הוא דשליט על מלכיא ומלכותא דילך הוא, אנא עבדא דקודשא בריך הוא דסגדנא קמיה לא על אניש רחיצנא ולא על בר אלהין אלא באלהא שמיא דהוא אלה קשוט ומסגי למעבד טבוון וקשוט ביה אנא רחיץ ולשמייה קדישא יקירא אנא אימר תושבחן. יהא רעוא קדמך דתשלים משאלין דלבאי ולבא דכל עמך ישראל לטב ולחיים ולשלם.

לוית חן, מנטובה שי"ז

(דף קח ע"א)

אמר ר"ש כד מפקין ס"ת בצבורא למקרי ביה מתפתחאן תרעי שמיא דרחמין ומעוררין את האהבה לעילא ואיבעי ליה לברנש למימ' הכי בריך שמייה דמארי עלמ' בריך כתרך ואתרך יהי רעותך עם עמך ישראל לעלם ופורקן ימינך אחזי לעמך בבית מקדשך ולקבלא צלותנא ברחמי יהי רעוא קדמך דתירך לן חיין בטיבו ולי אנא פקידא בגו צדיקיא למרחם עלי ולמטר יתי וית כל דיילי ודי לעמך ישראל. את הוא זן לכלא ומפרנס לכלא את הוא שליט לכלא. את הוא דשליט על מלכיא ומלכותא דילך היא.

אנא עבדא דק"ב דסגידנא קמיה. לא על איניש רחיצנא ולא על בר אלקין אלא באלקא דשמיא דהוא אלוך קשוט ומסגי למעבד טבוון וקשוט ביה אנא רחיץ ולשמייה קדישא יקירא אנא אימ' תושבחן

יהא רעוא קדמך דתשלים משאלין דלבאי ולבא דכל עמך ישראל לטב ולחיים ולשלם:

ספר ואלה שמות מהזהר, ב, מנטובה שי"ט
(דף רו ע"א)

אמר רבי שמעון כד מפקין ס"ת בצבור' למקר' ביה מתפתח' תרעי שמייה דרחמין ומעוררין את האהבה לעילא ואבעי ליה לבר נש למימ' הכי.
ברוך שמייה דמארי עלמ' בריך כתרך ואתרך
יהא רעותך עם עמך ישראל לעלם ופורקן ימינך אחזי לעמך בבית מקדשך ולקבלא צלותנא ברחמי.
יהא רעוא קדמך דתוריק לן חיין בטיבו ולי אנא פקידא בגו צדיקייא למרחם עלי ולמטר יתי וית כל דיילי ודי לעמך יש'. את הוא זן לכלא ומפרנס לכלא את הוא שליט על כלא את הוא דשליט על מלכיא ומלכותא דילך היא.
אנא עבדא דקדשא בריך הוא דסגדנא קמיה לא על איניש רחיצנא ולא על בר אלהין אלא באלדא דשמיא דהוא אלד קשוט ומסגי למעבד טבוון וקשוט ביה אנא רחיק ולשמייה קדישא יקירא אנא אימר תושבחן
יהא רעוא קדמך דתשלים משאלין דלבאי ולבא דכל עמך ישראל לטב ולחיין ולשלם.

ספר הזוהר: שמות, קרימונה שי"ט
(דף צג ע"א)

אר"ש כד מפקי' ס"ת בצבור' למק' ביה מפתח' תרעי שמייה דרחמין ומעוררין את האהבה לעילא ואבעי ליה לבר נש לימא הכי
ברוך שמייה דמרי עלמא בריך כתרך ואתרך
יהא רעותך עם עמך ישראל לעלם ופורקן ימינך אחזי לעמך בבית מקדשך ולקבלא צלותנא ברחמי.
יהא רעוא קדמך דתוריק לן חיין בטיבו ולי אנא פקידא בגו צדיקייא למרחם עלי ולמט' יתי וית כל דיילי ודי לעמך יש' את הוא זן לכלא ומפרנס לכל' את הוא שליט על כלא את הוא דשליט על מלכיא ומלכותא דילך היא
אנא עבדא דקב"ה דסגידנ' קמיה לא על איניש רחיצנ' ולא על בר אלהין אלא באלדא דשמיא דהוא אלד קשוט ומסגי למעבד טבוון וקשוט ביה אנא רחיק ולשמייה קדישא יקירא אנא אימר תושבחן
יהא רעוא קדמך דתשלו' משאלין דלבאי וליבא דכל עמך יש' לטב ולחיין ולשלם.

כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 2076
(דף 188א)

מפרשת ויקהל

א"ר שמעון כד מפקין ספר תורה למקרי ביה בצבורא מתפתחן תרעי שמניא[!] דרחמין ומעוררין את האהבה לעילא ואיבעי ליה לאיניש לימא הכי.
ברייך שמיה דמארי עלמא ברייך כתרך ואתרך
יהא רעותך עם עמך ישראל לעולם ופורקן ימינך אחזי לעמך בבית מקדשך ולאמטויי לנא מטיב נהו(ב)[ר]ך ולקבלא צלות[נ]א ברחמין
יהי רעוא קדמך דתוריך לנא חייך בטיבו ולי אנא עבדך פקיד בגו צדיקייא למרחם עלי ולמיטר יתי וית כל דיילי ודי לעמך ישראל את הוא זן לכולא ומפרנס לכולא את הוא דשליט על כלא את הוא דשליט על מלכייא ומלכותא דילך היא
אנא עבדא דקב"ה דסגינא קמיה ולקמיה יקר אוריתיה לא על אינש רחיצנא ולא על בר אלהין אלא באלה שמייא דהוא אלהא דקושטא ואוריתיה קשוט ביה אנא רחיץ ולשמיה קדישא יקרא אנא אמר תושבחן
יהא רעוא קדמך דתפתח לבי באוריתך
יהא רעוא קדמך דתשלים משאלין דליבאי וליבא דכל עמך ישראל לטב לחיים ולשלם:

משה ן' מכיר, ספר סדר היום, ונציה שנ"ט
(דף כב ע"א)

וכתב הזוהר

כשפותחין ההיכל ומוציאין ס"ת יאמר
ברייך יהא שמיה דמרי עלמא ברייך כתרך ואתרך
יהא רעותך עם עמך ישראל לעולם ופורקן ימינך אחזי לעמך בבנין בית מקדשך וקבל צלותנא ברחמי י"ר קדמך דתוריך לנא חייך בטיבו ולי אנא פלוני עבדך עני ודך פקידא בגו צדיקייא למרחמי עלי ולמיטר יתי וית כל דיילי וית כל דיל עמך ישראל את הוא זן לכולא את הוא מפרנס לכולא את הוא שליט על כולא את הוא דשליט על מלכיא ומלכותא דילך הוא
אנא עבדא דקודש' ברייך הוא דסגדינא קמיה וקמיה אוריתיה לא על אינש רחיצנא ולא על בר אלהין אלא באלהא דשמייא דהוא אלהא קשוט ומסגי למעבד טבוון סגיאן וקשוט ביה אנא רחיץ ולשמיה יקרא קדישא אנא אמר תושבחן
יהא רעוא קדמך דתשלים משאלין דלבאי ולבא דכל עמך בית ישראל לטב לחיים ולשלם.

נוסח ד:

נוסח מעורב, המאה השבע עשרה

סדר תיקוני שבת, קראקא [ת"ך 1660, בערך]

(דף אחרון [בלא מספור])

ברוך שמייה דמרי עלמא בריך כתרך ואתרך
 יהא רעותך עם עמך ישראל ופרקן ימינך אחזי לעמך בבית מקדשך (לאמטויי לנא מטוב נהורך)
 ולקבלא צלותנא ברחמי
 יהא רעוא קדמך דתוריק לן חיין בטיבו ולהוא אנא פקידא בגו צדיקייא למרחם עלי ולמטר יתי
 וית כל דיילי ודי לעמך ישראל את הוא זון לכלא ומפרנס לכלא את הוא שליט על כולא את הוא
 דשליט על מלכיא ומלכותא דילך היא
 אנא עבדא דקב"ה דסגידנא קמיה (מקמיה דיקר אורייתא בכל עידן ועידן) לא על אנש רחיצנא
 ולא על בר אלהין סמיכנא אלא באלהא דשמיא. דהוא אלה קשוט ומסגי למעבד טבון וקשוט
 (ואורייתא קשוט ונביאיה קשוט) ביה אנא רחיץ ולשמייה קדישא יקירא אנא אימר תושבחן
 יהא רעוא קדמך (דתפתח לבאי באורייתך) ותשלום משאלין דלבאי ולבאי דכל עמך ישראל לטב
 ולחיין ולשלום:

ספר הזהר: שמות, זולצבך תמ"ד, דף פב ע"ב – פג ע"א

(עמ' שלו-שלו)

אר"ש כד מפקי' ס"ת בצבורא למקרא ביה מפתחא (נ"א מתפתחא) תרעי שמייא ומעוררין את
 האהבה לעילא ואבעי ליה לבר נש לימא הכי.
 בריך שמייה דמרי עלמא בריך כתרך ואתרך
 יהא רעותך עם עמך ישראל ופורקן ימינך אחזי לעמך בבית מקדשך (ולאמטויי לנא מטוב נהורך)
 ולקבלא צלותנא ברחמי
 יהא רעוא קדמך דתוריק לן חיין בטיבו ולי אנא פקידא בגו צדיקייא למרחם עלי ולמטר יתי וית
 כל דיילי ודי לעמך ישראל את הוא זון לכלא ומפרנס לכלא את הוא שליט על כלא את הוא דשליט על
 מלכיא ומלכותא דילך היא
 אנא עבדא דקב"ה דסגידנא קמיה (מקמיה דיקר אוריית' בכל עידן ועידן) לא על איניש רחיצנא
 ולא על בר אלהין (סמיכנא) אלא באלהא דשמיא. דהוא אלה קשוט (ואורייתא קשוט ונביאיה
 קשוט) ומסגי למעבד טבון וקשוט ביה אנא רחיץ ולשמייה קדישא יקירא אנא אימר תושבחן
 יהא רעוא קדמך (דתפתח לבי באורייתך) דתשלום (נ"א ותשלום) משאלין דלבאי וליבא דכל עמך
 ישראל לטב ולחיין ולשלום:

קטע גניזה, המאה השש עשרה – השבע עשרה
(כ"י פריז, ספריית כ"ח IV A 223; כתיבה מזרחית מרובעת)

ברוך שמייה דמארי עלמא בריך כתרך ואתרך
יהא רעותך עם ישראל עמך לעלם ופורקן ימינך אחזי לעמך בבית מקדשך ולאמטויי לנא מטוב
נהורך ולקבלא צלותנא ברחמי
יהא רעוא קדמך דתוריך לן חיין בטיבו ולי אנא עבדך פקידא בגו צדייקיא למרחם עלי ולמטר יתי
וית כל דילי ודי לעמך ישראל אנת הוא זן לכלא ומפרנס לכלא אנת הוא שליט על כלא אנת הוא
דשליט על מלכיא ומלכותא דילך היא
אנא עבדא דקדשא בריך הוא דסגדנא קמיה מקמיה דיקר אוריתיה בכל עידן ועידן לא על אינש
רחיצנא ולא על בר אלהין סמיכנא אלא באלהא דשמיא דהוא אלהא דקשוט ואוריתיה קשוט
ונביאוהי קשוט ומסגי למעבד טבוון וקשוט ביה אנא רחיץ ולשמייה יקרא קדישא אנא אימר
תשבחן
יהא רעוא קדמך דתפתח לבי באוריתך ותשלם משאלין דלבאי ולבא דכל עמך ישראל לטב
ולחיין ולשלם אמן